

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1977 — Ч. 9 (201)

О. СМОТРИЧ: 3 НОВИХ ВІРШІВ

Л. ЛУК'ЯНЕНКО: РІК СВОБОДИ

А. РАННІТ: ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ

Б. БОЙЧУК: ЦЕ НЕБЕЗПЕЧНИЙ ШЛЯХ

**С. КЮНЦ: ІЗ ЗБІРКИ
"ВІНОК ЦЕЙ, НЕБЕЗПЕКА"**

Ю. Ш.: ПОРОГИ І ЗАПОРІЖЖЯ

**Р. КЛАРК ВЕДЕ ОБОРОНУ РУДЕНКА
ТА ТИХОГО**

**"SUČASNIST" — SEPTEMBER 1977
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ

ПОЛТАВА

Повість

Мюнхен, 1977. 432 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Нова повість Олекси Ізарського розгортається на тлі подій другої світової війни — в Полтаві й Харкові. В ній змальоване трагічне становище українців між двома фронтами, терор гітлерівської окупації; широко наświetлена психологія нашої інтелігенції старшого й молодшого покоління.

Олекса Ізарський — автор відомих романів: *Віктор і Ляля* (1965), *Чудо в Мисловицях* (1967), *Київ* (1971), *Саксонська зима* (1972).

Ціна: 12.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1977

Ч. 9 (201)

РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор, у відпустці), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

3 НОВИХ ВІРШІВ

Олександр Смотрич

I

І знову я —
з могутністю гнилого дуба
й красою старовинною
спорохнявілого дупла,
немов спасаю вбогі
недобиті душі
в ім'я колись розп'ятого
за всіх Ісуса,
і лию на папір слова
смолою чорною — отруту
в надії отруїти цілий
світ
за кожну неповинно вбиту
душу.

II

Когось ховали потайки усім селом,
з дяком сусідським та хрестом.
Над цвинтарем червоне сонце
на ніч тліло,
і раптом розколось небо,
мов на два крила —
одне, як янгола крило,
друге — од чорного усе
посатаніло.
Хтось *Отче наш* прошепотів.
Вертались мовчки до села.
Лиш жаби кумкали.
Темніло.

III

Коли у небо дивляться гармат
порожні жерла,
коли надія в тиші гробовій,
смертельно ранена,
померла —
солдатові у душу лізе лицемірства
чорна скверна.
Як чоботом його — лежачого
штурхнуть — чи ще живий? —
його замурзане лице в усміщці
радісній, мов сонце
розпливеться.
О Господи, помилуй його душу
та спаси!

IV

Нема в моїй душі до себе
жалю,
чужі жалі, мов старець
лепту жалюгідну на базарі,
у торбу ветху та діряву
на дно душі моєї покладу,
і з ними в небуття,
чи пак, до Господа
відчалю.
Пред ним, як є — обідраний
предстану,
і витрушу з моєї скорбної
душі,
Йому на втіху чи поталу
чужі одчаї та жалі.

V

По всьому прийде
перший день,
і атомний содом розвіє
попелом родючим
вітерець.

Ачей в живих залишиться
один
у спопелілому вінку
Ісус Христос.
І буде музика,
мов тихий ксилофон
з похованих глибоко
у землі
кісток.
Зідхне й помолиться
за всіх
постарілий
Ісус Христос.
Це буде реквієм усім,
осанна і псалом.
Земля омиється дощем
і поросте
веселим, буйним
бур'яном.

РІК СВОБОДИ

Левко Лук'яненко

Підготовку до звільнення з ув'язнення начальство почало на два місяці до закінчення терміну ув'язнення, подаючи мені для заповнення анкети про місце майбутнього проживання.

Через підслухування за розмовами в камерах та інші способи слідкування за політв'язнями адміністрація Володимирської в'язниці знала, що я мав намір після виходу з тюрми зупинитися на кілька днів у Москві, аби відвідати матір Володимира Буківського, дружин Любарського, Балаханова та ще декого й поділитися з ними останніми новинами нашого бідного в'язничного життя. Та адміністрація, щоб приховати тюремну дійсність від людей, що нею цікавляться, 10 грудня 1975 року — в день традиційної голодівки протесту проти порушення в Радянському Союзі Загальної Деклярації прав людини ООН, схопила мене й відправила до Чернігівської в'язниці — поближче додому, хоч до звільнення залишалося ще 41 день. У Чернігівській в'язниці сидів з місцевими арештантами і це трохи ближче познайомило мене з місцевими умовами, зокрема з розмірами русифікації.

Тому що в Рибинську мене визнали інвалідом II групи за станом психіки, тобто божевільним, я перед виходом з в'язниці хотів з'ясувати: звільнять мене як нормальну людину чи як божевільну? Записавшись до начальниці лікарні на прийом, я попросив дати мені прочитати висновок Рибинської психлікарні. Вона відмовилася. Я спитав чи залишається чинним той висновок.

— Його не скасовано, — відповіла. — Але навіщо це вам? Уся лікарняна карточка разом з висновком Рибинської лікарні залишається у тюрмі. На волю ми її не передаємо і, якщо ви не будете продовжувати націоналістичну діяльність, Рибинський висновок ніяк не заважатиме вам у житті.

— Отже ви вважаєте мене за божевільного?

— Я нічого не вважаю. Ви в нас тимчасово.

Автор цього нарису, Левко Лук'яненко, був звільнений з ув'язнення на початку 1976 року. Він був засуджений до кари смерти за оснування "Української робітничо-селянської спілки". Кару смерти Верховний суд УРСР замінив 26 липня 1961 року на 15 років позбавлення волі. Л. Лук'яненко відбував покарання в Мордовії; в 1973 його перевезли до Пермського табору ВС 389/36 (Кучино, Чусовського району), а від 3 липня 1974 року аж до звільнення перебував у Владимирській тюрмі. Текст нариса "Рік свободи" друкуємо без змін, з деякими правописними виправками. Нерозбірливі місця позначено трьома крапками в квадратних дужках. — *Редакція*

Десь через тиждень мене викликали до лікарні. В кабінеті була завлікарнею і висока худорлява вже немолода вірменка. Під білим халатом яскраво поблискували нові латунні гудзики на зеленому кафтані. Завлікарнею представила її як психіатра.

— Я не записувався на прийом до психіатра, — кажу.

— Ви що, боїтеся мене? — з посмішкою каже вірменка.

— Ми вважали за потрібне представити вас психіатрові перед звільненням, — каже завідуюча.

— Хто це "ми", — питаю, — лікарі чи кагебісти?

— А яка вам різниця? — відказує завідуюча.

— А що, між вами і ними немає різниці?

— Ми всі служимо одній партії, — відповіла вона.

— Чого ви так ненавидите радянську владу? — перехопила мову вірменка.

— А звідки власне ви мене знаєте? — питаю. — В медичній картці записано мої хвороби, а не переконання.

— Мені трохи розповіли про вас.

— Хто? Лікарі? То може б вам краще зняти білий халат і відкинути це прикриття.

— Можна і зняти. Я, ми, перш за все працівники МВС і мені хотілось би знати, продовжуватимете антирадянську діяльність, вийшовши ось днями на волю?

— А мені цікаво інше: божевільний я чи ні, за вашими паперами? Я заявляю вам усне клопотання: прошу дати мені прочитати висновок психлікарні.

— Цей висновок — для нас. Ми не знайомимо з ним пацієнтів.

— Щодо божевільних це можна зрозуміти, але нормальна людина повинна мати право знати всі документи, що її стосуються. Отже, або ви вважаєте мене за божевільного і тоді навіщо загалом мене викликали, або, коли ви мене не вважаєте за божевільного і викликали довідатися про мої пляни на майбутнє, тоді у вас немає підстав відмовляти в клопотанні.

— А чого ви такий агресивний? Він завжди такий — звернулася вірменка до завідуючої.

У такому дусі розмова тривала хвилин сорок і кінчилася нічим.

Незабаром я написав заяву начальнику спецчастини, щоб дозволив познайомитися з моєю особистою справою. Перед виходом з в'язниці я хотів подивитися, що наскладували за 15 років до мого виконавчого переведення.

Мене викликали до кабінету, принесли товстенну папку, але не дозволили самому перегортати її. Старий паперовий щур в окулярах категорично заявив: — Скажіть, що вам конкретно потрібно і я знайду і покажу вам, але всю справу не дам вам гортати. — І побачивши в моїх руках олівець, грізно додав: — Виписувати зі справи нічого не дам!

За десять днів до звільнення викликав мене начальник КДБ Чернігівської області. Розмова у присутності старшого лейтенанта КДБ Деренчука була не вельми довга і ділова. Сказавши, що мене вирішили нарядити, він спитав, де я думаю спинитися жити після виходу з в'язниці: у Чернігові в дружини чи у селі Хрипівці у батьків, щоб зробити відповідну підготовку. Я обрав Чернігів. Потім попитав його, що означає Рибинська історія з погляду майбутнього життя на волі. Він відповів, що ні для праці, ні для будь-чого іншого не матиме свого впливу.

— Я знаю дві юридичні посади, де закон дозволяє посідати судженням юристам нотаріят і юрисконсульство, — звернувся я до нього. — Ви будете проти, чи дозволите мені влаштуватися на одну з цих посад?

— Комітет не буде заперечувати. Влаштовуйтесь, працюйте на такій інтелектуальній роботі, — відповів. І далі: — Зовсім скоро ви вийдете з тюрми і дістанете можливість зустрічатися з різними людьми. До вас будуть приїздити знайомі люди і нам зовсім не байдуже, що ви їм розповідатимете. Ви маєте великий досвід і до вас звертатимуться за порадами. Нам не байдуже, що ви їм будете радити. Наша партія тепер за те, щоб якнайменше садовити людей. Ми повинні запобігати злочинам, але, якщо ви розгорнете ворожу діяльність, ми вас посадимо. Держава мусить захищатися і якщо попередження не помагає, вона не зупиняється перед арештом. Зрозумійте це! Ви вже не молодий. Поживіть спокійно.

— Мені надокучила тюрма і я докладу всіх зусиль, щоб більше не потрапити до неї.

— Що значить не потрапити? Будете старатися маскувати ворожу діяльність, чи не проведитимете її?

— Я не буду робити нічого такого, що порушувало б закон.

— П'ятнадцять років тому ви також вважали, що не порушували закону.

— За 15 років я багато взнав.

— І тепер будете краще ховатися?

— Я не це хотів сказати. Я хотів сказати, що тепер краще знаю, що таке радянський закон.

— Ви знаєте, що ми судимо не тільки за виготовлення, але й за зберігання ворожої літератури. Якщо до вас привезуть ворожу літературу, ви доповісте нам?

— Ні.

— Я так і знав. Ну, тоді ми прийдемо, знайдемо її і ви знову станете перед судом.

— Та хто її там привезе? Ніхто не привезе.

— Є, знаєте, такі. Ні, серед робітників і селян немає. А ось серед інтелігенції є. І чого їм треба? Не бідно ж живуть?.. Ремствують на русифікацію. Але ж це об'єктивний процес, така

закономірність нашого часу. Силою ніхто нікого не примушує розмовляти по-російському. Ось ви говорите по-українському, і я вас розумію; я, росіянин, говорю по-російському, і ви мене розумієте. Таким чином дві мови не заважають нам розуміти один одного.

Він зробив павзу і встромив у мене допитливий погляд.

— Я не триматиму в себе ворожої літератури, — відповів я.

— Не думайте, що вам удасться ховатися від нас.

— Я добре знаю ваші можливості: агентура, магнітофони...

— Ну, що ви! Просто ви одиночки, а весь народ за нами.

На закінчення розмови я попросив, щоб мені повернули мої папери, які нібито й досі Володимирська в'язниця не переслала до Чернігова. Він відповів: — Ми перевіримо й повернемо усе, крім, звичайно, ворожої антирадянської писанини.

Через день мене викликав Деренчук явно для продовження попередньої розмови. Він мав уточнити мої відповіді на кілька питань полковника КДБ і як українець схилити до більшої відвертості. Я конкретизував відповіді, на скільки вважав за можливе. Далі мова перейшла на ту ж болючу тему русифікації і він, обстоюючи тезу про добровільність її, каже:

— Я бачив у книгарні *Переяславську Раду* Н. Рибака по-російському і по-українському. Люди купували по-російському, а український варіант роману залишався. Хто їх примушував купувати російський варіант книги? Ніхто. Вони добровільно обирають російську мову.

— Скільки українських шкіл у Чернігові?

— Три.

— Скільки годин радіо, телевізор гомонять по-нашому, а скільки по-російському? Які наукові, технічні книжки є по-нашому? Ті, хто тепер обирає російський варіант *Переяславської Ради* — плід русифікації попередніх десятиріч. П'ятдесят років тому в Чернігові так не було. П'ятдесятирічні люди і розуміли українську мову і вміли розмовляти нею. Через 25 років народилося нове покоління, що розуміє українську мову, але розмовляти вже не вміє. Діти цього середнього покоління вже майже не розуміють нашої мови, бо лише вряди-годи чують її від діда й баби. Мине ще 50 років і подібний стан буде і в селах нашої Хмельниччини та у всій Галичині — це загибель нації.

— Ну, що ви так чорно малюєте...

— Україна — не Австралія, що відгороджена морями; українці — не австралійці, що можуть бути нацією з мовою англійців. Наше географічне й політичне становище таке, що втрата мови означає втрату всього, що робить нас окремою нацією. Скажіть, будьте ласкаві, ви бажаєте смерті нашої нації?

— Бач, як ви дивитесь на радянську дійсність! Невже ви не розумієте, що радянська влада така міцна, що ви неспроможні

змінити її ходу. Ось за кілька днів ви вийдете на вулиці Чернігова й побачите, що люди добре вдягаються, добре харчуються і загалом задоволені своїм життям. Перед вами могутня стіна. Навіщо стукати головою!

Розмова трохи затягнулася. В кінці я знову нагадав проспекти з історії, філософії, переклади з англійської та різні інші папери, що їх Чернігівська тюрма не видала мені нібито тому, що вони не прийшли з Володимира.

— Вам їх треба? — питає.

— Хай буде пам'ять про минулі роки, може у вільну годину колись заманеться погортати старі шпартгали та пошевелити пам'ять давно минулих літ.

— Я доповім про це.

Він подзвонив. Прийшов наглядач. Я встав з прибитої до підлоги табуретки, сказав Деренчукові "На все добре", заложив руки за спину, як належить за правилами режиму, вийшов наперед наглядача і він повів мене до камери.

У день звільнення тюремники мене перехитрили: звичайно з тюрми звільняли коло 10 години ранку. У листах та побаченні з дружиною і Сашком через скляну перегородку домовилися, що до тюремної брами придуть зустрічати дружина, Сашко з Валею, Віктор з Надею, може ще й з дітьми, і Зіна. Сашко збирався зфотографувати мене при виході з брами проклятущої споруди. Про фотографування в листах мови не було, але чекісти якось здогадалися і вирішили не допустити небажаної фіксації і випустили мене на дві години раніше і я сам поїхав до Надіного помешкання, подзвонив у двері і звалився їй (і Зіні, що була в неї), як сніг на голову.

Чекістам здавалося, що я можу чкурнути до Москви і вони постаралися щонайшвидше запровадити мене під адміністративний нагляд і прип'яти силою закону до Чернігова. Щоб оформити нагляд, треба було видати мені паспорт і прописати. Ця процедура звичайним громадянам коштує багато нервів і кілька тижнів біганини, а мене оформили блискавично.

23 січня, коли ще й свято зустрічі не зовсім скінчилося, подзвонили з міліції й наказали прийти. Я прийшов. Старший лейтенант Обшиваний А. І. представився як такий, що має допомогти мені оформити всі необхідні документи для проживання на волі.

— Вам треба зфотографуватися для паспорта, а в понеділок заберете фото і прийдете сюди. З Чернігова нікуди не виїжджати, бо на вас буде накладено адміністративний нагляд, — об'явив він.

— Я власне думав їхати до батьків у Хрипівку, — відповів я.

— Я вам забороняю!

— Ви не маєте право забороняти. Нагляд ще не накладано.

Доки не оформлена постанова, я можу їхати куди завгодно.

— Я робітник міліції, представник влади і я вам забороняю! — закричав Обшиваний.

— Я десять років не бачив батьків у батьківській хаті і поїду до них, хоч би ви тут луснули! — закричав і я.

— Добирайте слова!

— Припиніть свавілля!

— Ми вас скрутимо!

— Не забувайте, що я юрист. Я виконуватиму тільки закон, а не ваші свавільні примхи!

Перекричка закінчилася тим, що начальник Деснянського РВВС Андрійченко "дозволив" мені поїхати до Хрипівки на суботу й неділю.

27 січня мені видали новий паспорт. Стаття 17 Конституції УРСР встановляє, що "кожен громадянин УРСР є громадянином СРСР". Зрозуміло, що союзне громадянство походить від республіканського, а не навпаки, бо воно, республіканське громадянство, витікає безпосередньо з державного оформлення незмінної єдності нації як першооснови.

Міністерство внутрішніх справ УРСР не тільки не поставило герба УРСР на першій сторінці, воно загалом зігнувало герб республіки і тим самим принизило державність УРСР.

28 січня мене прописали і старший лейтенант Обшиваний оголосив постанову нач. Деснянського РВВС про встановлення за мною річного адміністративного нагляду.

— Я хотів би переписати, — кажу до Обшиваного, — постанови наглядної комісії та адміністрації Володимирської в'язниці з рекомендаціями встановити наді мною відкритий нагляд.

— Так ось про що ви думаєте, хочете продовжувати свою тюремну діяльність. Вам треба забути все те, за що ви сиділи, і пристосуватися до життя.

— Я не знаю, як відбуватиметься пристосування, але мені хотілось би знати, що написали у Володимирі.

— Я познайомлю вас.

І він прочитав обидві короткі постанови. Вони характеризували мене як затятого й невинного націоналіста, порушника режиму і всяке таке та рекомендували Чернігівській міліції встановити за мною нагляд.

— Гарзд, — кажу, — обидва документи мені зрозумілі. Але через те, що в мене не така унікальна пам'ять, щоб я спромігся дослівно запам'ятати їх, я прошу дати мені можливість переписати їх.

— Це документ для нас, міліції, а не для вас. Ми склали постанову про нагляд за вами. Її ви можете переписати, а ті документи вам непотрібні.

— Потрібні-непотрібні... Що, нагляд за мною якась таємна справа?

— Ні, не таємна. Але ви самі знаєте, що є багато різних службових інструкцій, які непотрібно знати кому попало.

— Я не хто попало, а суб'єкт права.

— Однаково.

— Скажіть, будь ласка, я маю право знати документи, що визначають мій правовий стан?

— Можете, хоч, може, і не зовсім усі. І я вас познайомив.

— Я заявляю вам офіційно клопотання: дозвольте мені переписати постанову з Володимира.

— Я відмовляю вам, і це не тільки моє рішення. Годі вже думати про скарги. Покиньте все ваше минуле, вживайтеся в нашу дійсність і живіть як радянські люди.

Потім він посадив мене в авто і повіз до прокурора міста. Прокурор, відкриваючи папку, що її подав йому Обшиваний, знайшов аркуш з постановою, зважив мене суворим поглядом з голови до ніг і, підписуючи папір, каже:

— Я затверджую нагляд за вами на шість місяців.

— Дванадцять, — похапцем вставив Обшиваний.

— Дванадцять, дванадцять, — навздогін забубонів прокурор.

— І якщо будете порушувати, продовжимо ще на рік.

— Ну, а потім?

— Ще на рік!

— А далі? На все життя?!

— Так! До смерти!!

— Здорово!!!

— Де ви працюєте?

— Ніде. Щойно тиждень з в'язниці.

— Коли думаєте працювати?

— Думаю відпочити і здоров'я трохи поправити. Я 15 років працював без відпустки і тепер кілька місяців відпочиватиму.

— Що значить, кілька місяців? Звичайних людей ми судимо за дармоїдство, коли вони не працюють понад три місяці, а таким, як ви, ми даємо один місяць для відпочинку. Все. Можете йти!

Ви вийшли.

Постанова зобов'язувала: з'являтися один раз у тиждень кожної п'ятниці для реєстрації в міліцію у час від 17 до 18 годин.

Постанова забороняла:

1. відвідувати ресторани, бари, кафе;

2. виїжджати за межі міста Чернігова без дозволу органів міліції;

3. покидати своє помешкання у час від 22 години до 6 години ранку.

Таким чином вступ до радянського життя було оформлено.

Кожної п'ятниці я приходив до міліції реєструватися і Обшиваний питав, як я себе почуваю і що думаю про працю. Місяць я відповідав, що нічого не думаю про працю. Міг би не працювати й більше, бо брати, сестра, дружина мене вдягнули і взули, друзі та добрі люди допомогли грошми і я кілька місяців міг би спокійно сидіти вдома. Ба, почали методично бомбардувати дружину питаннями: "Ну, як ваш чоловік?", "Де працює ваш чоловік?", "А на якій роботі ваш чоловік?", "Ваш чоловік ще не працює, — а що з ним?" і т. ін. Дружина — звичайна радянська людина і за головне життєве правило має формулу: "Бути такою, як усі", тому її дуже гнітило, що я не лише в політичному, але й у побутовому пляні не такий, як усі. Щодо світогляду виявилось велике непорозуміння: вона знала, за що я сидів, але зовсім не уявляла, що мій світогляд і після звільнення впливатиме на мої вчинки. Вона, як і Обшиваний, гадала, що все моє минуле залишиться потойбіч тюремної брами і, ввійшовши в середовище радянських людей, я стану такий же, як усі інші і непомітно впишуся в загальне тло, не стурбувавши його і її, отже вона набуде чоловіка з усіма вигодами спільного життя і ніяких додаткових клопотів. Тим часом разом зі мною прийшло багато нових турбот.

Одна з загальноновизнаних думок полягає в тому, що всі люди повинні працювати на заводах, в установах тощо, повинні бути влаштовані до якоїсь державної праці (це зовсім не означає бажання працювати, аж ніяк!), але бути вільним від роботи й жити на не свої кошти ніхто не повинен. Я висловився критично щодо цього і дружина запідозрила, що я загалом не бажаю працювати й почала допикати мене, щоб швидше влаштувався до праці. Стало неможливо займатися вдома своєю справою. Напруження зросло, нераз набуваючи вкрай гострого характеру. Довелось почати пошуки праці. Дружина провела й показала біржу праці, що зветься Бюро по трудовлаштуванню, куди в наступні тижні довелося багато ходити.

Я допитав у жінки-працівниці бюро, чи є перспективи знайти юридичну роботу, попередньо пояснивши в кількох словах особливості мого життєпису.

— Ні, ніхто вас не прийме, — відповіла.

— Чому? Адже за законом юрист, що відбув термін ув'язнення, має право працювати юрисконсультом, нотаріусом...

— Може й так за законом, але ви сиділи за політику... не дадуть вам юридичну роботу.

— Ну, я ще спробую. А наразі допоможіть влаштуватися сторожем або апаратником газової котельні.

— Чого це? Там же зарплатня 60-65 карбованців.

— Мені хотілось би на перших порах неважку роботу аби оклигати після тюрми.

— Добре, я вам допоможу.

Вона дала мені всю папку із заявками на робітників і службовців з усіх значніших підприємств і установ міста. Я перечитав їх і вибрав те, що здавалося підходящим. Показав їй і вона дала деяку характеристику, телефон та як доїхати...поїхав. Кочегаром мене не прийняли, бо не маю відповідної посвідки. Посилання на мій кочегарський досвід, що набув у Мордовських таборах, не допомогло. Місця сторожа ніде не було. Надибав три вакансії юрисконсульта. Перша відпала тому, що я не комуніст. У другому місці припинили розмову, як тільки я сказав дещо з моєї біографії. У третьому місці сказали: "Подумаємо" і відмовили, подумавши. Тим часом минав тиждень за тижнем і я окрім пошуків роботи нічим не займався, а дружина з недовір'ям вислуховувала мої розповіді про мандри по підприємствах.

Я мав посвідку електрика IV розряду і кількарічний досвід роботи в обслуговуванні промислового електрообладнання. На всіх об'явах міста і в міському Бюрі по трудовлаштуванню завжди згадувалися вільні посади електриків, тому я гадав, що коли вже мені не вдасться влаштуватися на якусь бажанішу роботу і я змушений буду вдатися до праці електриком, то це вдасться без жодних труднощів. Проте й тут сталося те ж саме: я йшов до Бюра по трудовлаштуванню, мені давали адреси кількох підприємств, що потребують електриків, я приїздив туди і мені обіцяли прийняти, а коли на другий день я туди з'являвся, відмовляли під різними приводами: то казали, що їм треба електрика VI розряду, а я тільки IV-го; то завкадрами мені необачно пообіцяв, не спитавши директора, який за цей час пообіцяв якійсь іншій людині...

Схема КДБ була ясна: відмовляючи всюди, примусити прийти до них і попросити допомоги. Вони проявлять велику доброзичливість і допоможуть, а потім, з часом, за цю послугу зажадають зробити їм невеличку послугу, а далі? Далі видно буде... І вони діяли: через агентів тиснули на дружину і вона примушувала мене шукати праці, а через відповідальних адміністраторів підприємств відмовляли в роботі. Незрозуміло тільки, як КДБ довідувався про те, куди я йшов влаштуватися на роботу?

З прихильного ставлення кількох адміністраторів у час першої розмови і відмови на другий день, при чому відмови плутаної і вимовленої з явною ніяковістю, було видно, що не вони дзвонили до КДБ, а до них надходила вказівка. Залишалось двоє джерел інформування КДБ: жінка з Бюра по трудовлаштуванню і наша квартира, де я кожного вечора розповідав дружині про все, що зробив за день і куди думаю йти завтра.

Прихильне ставлення жінки з Бюра по трудовлаштуванню і її,

як мені здавалося, щире бажання допомогти знайти роботу відгонило думку, щоб вона інформувала КДБ. І тоді я перевірів останнє — нашу квартиру. Обійшовши за день три підприємства, я ввечері розповів дружині про двоє, а про одне вмовчав. І коли назавтра поїхав до них улаштуватися, у двох відмовили, а в тому, про яке вмовчав, продовжували в попередньому дусі розмову про працю. Тоді я ще раз повторив експеримент і з двох організацій, що їх відвідав, розповів дружині про одну. Наступна зустріч засвідчила той же ефект в організації, про яку розповів дружині, і робота стала тризмінна (а дружині я казав, що на тризмінну роботу не піду через стан здоров'я) і зарплатня, замість 80 карбованців, стала 62 і "загалом пошукайте роботу в іншому місці". А в установі, про яку не казав дружині, ніякої зміни тону не відбулося. Я знову відчув, як і 15 років досі відчував, могутню руку і мені пригадався чудовий вірш Лермонтова

Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ
И вы, петлицы голубые,
И ты, послушный им народ.

Быть может за хребтом Кавказа
Укроюсь от твоих пашей,
От их всевидящего глаза,
От их всеслышащих ушей.

То було давно і не в нас на Україні, а втім "петлицы голубые" є тут, тепер.

Одним з тих прихильних місць була Чернігівська Обласна дитяча лікарня. Безперечно, вона входить у загальну структуру і не становить якогось винятку, острівця посеред загального моря, але оформлення відбувалося дещо з іншого боку і мене прийняли 6 квітня на посаду електрика з окладом 67,5 карбованців місячно. При цьому головний лікар сказав, щоб я не пиячив на роботі, а його заступник з адміністративно-господарчої частини порадив не розповідати на роботі про своє ув'язнення. На обидві умови я згодився.

Дружина і міліція заспокоїлися, а я почав знову мучитися тим самим, чим мучуся вже 16 років: замість займатися якоюсь наукою чи якоюсь іншою творчою працею, я викруткою і плоскогубцями кручу дротики — вправляю свої руки і розумово бездіяльністю висушую марно свою голову. Боже мій, а скільки справді талановитих синів України змарнували свій талант у неволі і, замість дати нащадкам духовні скарби, ворочали лопатою землю, або все життя змушені борсатися в непролазних нетрях нудної, застарілої і безплідної догматики!

У березні в час пошуків роботи мені спало на думку: а чому б не звільнитися від осоружної роботи за допомогою так званої інвалідности?

У лютому 1975 року Рибинська психлікарня знайшла в мене синдром гіпохондрії й визнала інвалідом II-ої групи. На думку В. Буковського, цей діагноз був потрібний кагебістам, щоб тримати мене після звільнення постійно на гачку: сидітиму тихо — добре, а як займуся чимсь — смикнуть за нього — приїдуть з психлікарні і скажуть, що вони помітили загострення хвороби, заберуть до психлікарні і триматимуть доти, доки не минеться приступ (націоналізму чи антирадянщини, як вони кажуть). Добре, гадаю, ви підготували гачок, яким думали тримати мене на прив'язі. А я потягну його з іншого кінця, щоб звільнитися від нелюбої праці і жити на державну пенсію. Пішов до райсобезу і написав заяву, вказавши, щоб документ про інвалідність вони зажадали від Чернігівської в'язниці. Райсобез зажадав. Тюрма відповіла непевно. Райсобез спрямував запит до Рибинська. Звідти надіслали відповідь, з якої було невидно, інвалід я чи ні. Тоді я написав начальнику Володимирської в'язниці заяву, якою просив надіслати мені довідку про те, що адміністрація тюрми вважала мене інвалідом II-ої групи з лютого 1975 року до останнього дня перебування в них. 28 травня 1976 року Володимирська в'язниця надіслала таку довідку:

Санчасть учреждения ОД-1/СТ-2 сообщает, что требуемую Вами справку по запросам частных лиц не высылаем. Вам в настоящее время необходимо обратиться в лечебное учреждение по месту жительства и если там посчитают необходимым, то направят Вас в комиссию ВТЭК.

Группа инвалидности, данная в нашем учреждении, сейчас считается недействительной.

И. О. Нач. санчасти учреждения ОД-1/СТ-2 Г. М. Пигарев.

Оце так медицина: для тюремних умов — божевільний, за межами тюрми — нормальний! А скільки нервів це коштувало в той час за два роки!

Весною відбувалися вибори так званих народних суддів. У день виборів я зранку подзвонив на виборчу дільницю й повідомив, що голосувати не прийду і хай виборча комісія позначить це собі зразу й не чекає мене.

— А чому, — питають з виборчої дільниці, — може ви хворий, так ми виборчу скриньку доставимо вам додому?

— Ні, — кажу, — не хворий. У мене є принципи міркування, з-за яких я відмовляюся брати участь у цій кампанії.

— Це не кампанія. Це — вибори, — пролунало в слухавці.

— Вибір можливий там, де є з чого вибирати, а у вас один кандидат.

— Ах, ви що?! — протягнув голос не то здивовано, не то погрозливо.

Я поклав слухавку.

— Що ти робиш! — схвильовано заговорила дружина. — Тебе посадять!

Усі зобов'язані голосувати і всі голосують. Чого ти не хочеш бути таким, як усі люди! Дограєшся! Побачиш: знову посадять!

— Виборче право — це право, а не обов'язок і всякий громадянин може взяти участь у виборах, а може й не взяти.

— Що значить може не взяти? Всі зобов'язані. І всі голосують.

Довелося дістати з шафи Конституцію і кілька разів перечитувати і ті статті, що визначають обов'язки, і ті статті, що визначають права, щоб показати, що це не одне й те саме і що ми маємо не тільки обов'язки, а й права, що ці поняття слід розрізняти, і що там, де написано "право" ми можемо чинити на свій власний розсуд.

— До файки та твоя стаття, — закінчила дружина. — Ніхто її не знає і нікому вона не потрібна. Краще б робив, як люди роблять, а не читав мертвий папір. Начитався вже перед 1961 роком!

Я не відповів.

Біля 12 години до квартири завітали з виборчої дільниці двоє пропагандистів: хлопець 25-ти й дівчина років 20-ти. Вони скромно спитали, чи ми Лук'яненки і так же скромно хлопець почав:

— Ви подзвонили, що не прийдете голосувати. Нам би хотілося знати: чому? Ви не задоволені кандидатом? Тоді можете викреслити його в бюлетені і записати, кого ви хочете.

— Справа не в цьому, — кажу.

— Може, ви чим незадоволені, ну, скажімо, що автобусів мало і тісно їздити, то ви можете написати на бюлетені пропозицію про збільшення кількості автобусів...

— Не в цьому справа.

— А в чому ж? Поясніть нам причини вашої відмови від голосування.

— Ви знаєте, що вибори — добровільна справа: хоче громадянин — голосує, не хоче — не голосує. Хотіння чи нехотіння — основне в цьому. Я не хочу. Просто не бажаю — цього достатньо.

— Всяке нехотіння має причину, мотиви. Які мотиви вашого нехотіння?

— Я дивуюсь, що в державі, яка називає себе демократичною, від громадянина вимагають пояснень мотивів відмови від голосування.

— Якщо ви нам не скажете, до вас прийдуть члени виборчої комісії і вас спитають.

— Це мене обурило б ще більше. Вибори — не обов'язок, за невиконання якого громадянин мусить давати пояснення; моя участь у виборах — це моє право, а не обов'язок, і ніхто не має права домагатися пояснень відмови від голосування. Якщо вони прийдуть, я відмовлюся з ними розмовляти загалом і напишу скаргу прокурору.

Щойно зачинилися за ними двері, дружина накинулася на мене:

— Треба мені отого, щоб сюди ходили! Зараз прийде ціла купа, потім розкажуть усе чекістам і ти тут місяця не проживеш! Ну, навіщо тобі з ними всіма сваритися?! З'їдять же!!

— А я й не прагну з ними сваритися. Я хочу, щоб вони визнали за мною право, що його дає мені закон, розумієш: радянський, не турецький якийсь, а радянський закон!

— Ну що тобі той закон? Невже ти не зрозумів за 15 років, що значить радянський закон?!

— Зрозумів, що вони мають силу, але не мали права мене карати.

— На біса тобі те право, яке не має сили?! Жити треба! П'ятнадцять років я мучилась. Думала: вийдеш — поживемо, а ти мучиш мене тепер ще гірше!...

— Ну, як розуміти життя...

Розмова увірвалася. Десь за півгодини напруженість мовчання ослабла.

— Ходімо проголосуємо, милий. Не будь такий упертий.

— Іди, Надюньку, голосуй. Я не тримаю тебе.

— Ходімо удвох.

— Ходімо. Ти проголосуєш, а я тебе зачекаю і подивлюся на виборчу дільницю.

Погода була гарна. Повагом ми прийшли до виборчої дільниці і дружина пішла до столика, щоб узяти бюлетень, згорнути його удвоє і, як усі, кинути до виборчої скриньки, навіть не прочитавши.

Я оглянув приміщення. Усе було як і 15 років тому: знайомі плякати, дежурні члени комісії, занавішені будки, до яких під уважним оком представника "громадськості" ніхто не хотів заходити... Люди входили, виконували свій обов'язок і з полегшенням, як після виконаної роботи, ішли собі, щоб вільніше провести решту вихідного дня. Підійшла Надя і ми вийшли на вулицю.

— Проголосувала?

— Ага.

— Вибрала?

— Авжеж.

— Із одного запропонованого ти вибрала одного — не важко було вибирати кращого?

— Перестань!

Я перестав. Вона взялась за мою руку й ми потихеньку пішли.

Наступної п'ятниці, коли я приїхав до міліції реєструватися, старший лейтенант Гавриленко (тепер він здійснював нагляд за мною) питає:

— Ну, що, після 15 років уперше ходили на вибори?

— Ні, не ходив.

— Чому?

— Був висунутий один кандидат.

— То й що?

— А хіба була небезпека, що він провалиться і його не оберуть?

— О, такої небезпеки не було: наш народ монолітний і він одноставно пішов на вибори й голосував за суддю.

— Отже, мій голос нічого не міг змінити. Через те, що мій голос не має ніякого значення, я й не голосував. Ось коли б було кілька кандидатів, я б боявся, щоб він не провалився, я б ще вдосвіта кинувся до виборчої дільниці, щоб своїм голосом додати краплинку до його перемоги.

— У нас так не робиться.

— Мене цікавить моє законне право і логіка...

У цей момент до кабінету зайшов чоловік середніх літ, вище середнього зросту, темнорусий, стрункий, з красивим продовгастим обличчям. На ньому коричневий плащ. Він пройшов до столу біля вікна і став. Гавриленко, продовжуючи розмову, звернувся до нього: "Ось Лук'яненко не ходив на вибори суддів...". Тим часом я розписався на аркуші для реєстрації і чоловік у коричневому плащі звернувся до мене: — Будь ласка, сідайте, — він показав мені стілець біля столу, сам сідаючи на другому боці його. — Я з комітету державної безпеки...

Він дістав посвідку, розгорнув її і я прочитав, що власником посвідки є майор КДБ Герасименко.

Повідомлення про мою неучасть у виборах суддів його не зацікавило. Він кинув якесь відчіпне питання, явно не дбаючи про мою відповідь, а тоді каже:

— Я хотів би з вами побалакати. Ясна річ, ви можете відмовитися. Ми примушувати не будемо, але я б хотів.

— Я згоден і якщо зможу, відповім на ваші питання.

Після кількох дежурних питань про здоров'я тощо він питає:

— Ви й далі виступаєте за самостійну Україну?

— Я багато разів, — кажу, — у тюрмі відверто відповідав на це питання, але тепер... наші становища різні: ви — майор КДБ, я — об'єкт вашої уваги. Якщо відповім ствердно, ви використовуєте це

проти мене, дурити ж я не хотів би, тому залишмо питання відкритим.

— Гаразд. Залишмо. Скажіть, будь ласка, ви знайомі з Іваном Дзюбою?

— Мені розповідали про нього.

— Розумний чоловік. Написав цілу книжку, а, бач, відмовився від націоналізму.

— Ви вірите в щирість його відмови? Ви думаете, він справді зробив ту еволюцію, про яку написав у газеті *Вісті з України*?

— Вірю.

— Я припускаю можливість великої еволюції світогляду людини. Історія знає немало таких прикладів. Я міг би повірити і в еволюцію Дзюбиного світогляду, коли б він її проробив в умовах волі, а не в тюрмі. Може, Дзюба й розумна людина, та тільки в нього не вистачило характеру, от він і вклякнув перед вами. Це мене не дивує: були такі до нього, будуть і після нього. Для наших суворих умов часто тверда воля виявляється дорожчим скарбом, ніж розум. Воля ставить розум собі на службу, а не навпаки; слабка воля завжди спрямовує розум на шлях служіння існуючому СТАТУС КВО.

— Ну, що може протиставити нашому всепереможному марксизму-ленінізму ваш український націоналізм? Жодної капітальної теоретичної праці!

— Угу-у... він міг би протиставити, та тільки ж проти нього виступає не марксистсько-ленінська теорія, а ваша збройна організація...

В тому ж дусі розмова продовжувалася годин півтори, то про дисидентів (московських, українських, моїх друзів), то про мої зустрічі, про українську культуру, літературу.

Повертаючись додому, я мав змішане почуття і на вічне питання, що завжди виникало після таких розмов: чи варто було розмовляти? знаходив десятки "за" і стільки ж "проти".

Через півмісяця від початку роботи в лікарні проводили "ленінський суботник". Я не пішов. Один з начальників спитав, чому я відмовився. Я попитав, чи суботники добровільні чи примусові і, діставши відповідь "добровільні", пояснив: — Через те, що вони добровільні, моя добра воля спрямувала мене допомогти чимось дружині та своїм батькам, що дбали і дбають про мене, а не державі, яка платить невиправдано малу зарплатню і так щоденно економить на мені свої кошти.

— Гроші від суботника йдуть на будівництво лікарень, будинків відпочинку та інші благодійні цілі, — заявив начальник.

— Дурниці! — кажу. — В Радянському Союзі бюджет єдиний і безплатна робота на суботнику просто звільнить певну суму

грошей з державного бюджету і дасть можливість державі спрямувати їх куди інде. (Наприклад, збудувати ще один заглушувач іноземних радіопередач і ще тугіше заткнути нам вуха!).

Наближався перший травень. Лікарня готувалася до святкування: художниця поновлювала плякати і транспаранти, електрики мали підчинити освітлення гірлянд та плякатів. За два дні до першого травня всіх електриків, шоферів, слюсарів, сантехніків та інших чоловіків покликали до кабінету головного лікаря і він спочатку нагадав про нову інструкцію щодо боротьби з пияцтвом, за якою дуже просто спрямовувати п'яниць на примусове лікування, і тому щоб ніхто не смів напиться до демонстрації або на самій демонстрації. Після демонстрації, мовляв, ваша справа, але на демонстрації щоб усі були тверезі! Потім наказав зачитати список людей, що повинні прийти на демонстрацію обов'язково. Торік, мовляв, дехто увильнував, то щоб тепер цього не було. Зачитали список. Із стільців піднялися один, другий, благаючи головного лікаря звільнити від демонстрації, бо вдома робота термінова, а в другого нагальна потреба поїхати до батьків у село. Головний лікар дозволив їм не приходити на демонстрацію. Потім зачитали список осіб, що мали нести на демонстрації плякати.

— Дивіться ж, — звернувся головний лікар, — справа серйозна, отже всі, що призначені нести плякати і транспаранти, щоб неодмінно з'явилися на призначене місце!

Мене записали в число демонстрантів (не спитавши, як водиться) і я, звичайно, не пішов, а після свята один з начальників спитав про причину. Я відповів, що демонстрація — добровільна справа, тож це означає: хочу — йду, не хочу — не йду. — Я, — кажу, — прислухався до своєї душі і, не почувши там бажання, не пішов.

— Ну, знаєте! — обурився начальник. — Так би могли і всі не піти!

— Ну й що ж страшного? Воля народу — вищий закон.

— Організованість і дисципліна — ось закон! — відрізав він, протинаючи мене грізним патріотичним поглядом.

Свято 9 травня організували й провели так само, тільки плякати поміняли. Я знову не пішов на демонстрацію. Начальство ще більше покосилося на мене. Початком не зовсім теплих взаємин була сутичка на ґрунті різного розуміння трудових обов'язків. Ще до першого травня мене покликали перевозити землю. Я пішов. За кілька днів покликали переносити якісь столи. Я пішов їх переносити. Назавтра покликали переносити дошки до теслярської комори. Я пішов, трюхи поносив, потім повернувся й пішов до своєї

майстерні, бо дуже заболіла нога. Прийшов головний інженер лікарні й питає:

— Ви чого не закінчили роботу й пішли?

— Досить з мене.

— Треба докінчити роботу. Ідіть, бо більше немає людей.

— Скільки ви заплатите за роботу?

— Ви що? — здивувався він. — Яка плата! За такі роботи ніхто не платить.

— І що ж, для всіх допоміжних робіт, які є щодень, ви ловите людей, кого вдасться, і виконуєте роботи без оплати?

— Яка ж може бути оплата за такі нерегулярні роботи? — звісно, що безплатно.

— Але ж лікарня живе і ці нерегулярні роботи є постійно. Лікарня мусить мати кошти для їх оплати.

— Дурниці! Які там кошти? Всюди, на всіх підприємствах такі роботи є і всюди їх роблять і не рахуються з цим так, як ви. Суспільство не могло б жити, коли б за перенесення якогось дурного стола доводилося платити. Ідіть!

— Носити дошки не входить до моїх обов'язків.

— Ах, он як!

— Я наймався електриком, а не вантажником.

— Не підете?

— Не піду!

— Ну, дивіться, чи довго втримаєтеся тут!

І він вискочив з майстерні. За хвилину зайшов наш старший електрик. Я переказав йому коротко гарячу розмову і спитав, чи часто електриків кличуть до не своєї праці. Він відповів: — До наших обов'язків те все не входить, і я нікого з вас до не своєї праці не примушую й не кличу. Тут тільки покажи свою слабкість, то щодня будеш вантажити, кантувати, тягати щось.

До своїх трудових обов'язків я ставився сумлінно і тим самим не давав підстави присікуватися, а інших електриків головний інженер допікав страшенно, люди почали розбігатися і я сам був уже недалеко від того, щоб починати пошуки роботи в іншому місці. Згодом атмосфера змінилася: головний інженер увійшов у смугу суцільної пиятики, перестав докучати нам і життя стало можливе.

Через радіо вдалося почути, що мого побратима Валентина Мороза з Володимирської в'язниці після закінчення шестирічного ув'язнення хотіли направити не до табору, а до науково-дослідного інституту судової психіатрії ім. Сербського в Москві, і ми з братом Олександром та нашими дружинами послали 25. 5. 1976 року голові Президії Верховної Ради СРСР заяву такого змісту:

Ми, родина Лук'яненків, нещодавно довідалися про спрямування видатного українського патріота, поета, письменника, публіциста й історика Валентина Мороза з Володимирської в'язниці, де він відбуває кару за його національні погляди, до інституту ім. Сербського. Тому що Валентин Мороз нормальна людина, спрямування його до психіатричного інституту є фактом продовження використання психіатрії як знаряддя політики в боротьбі проти дисидентів.

Нам близька доля Валентина Мороза й ми розуміємо її особливо глибоко через те, що принизливого спрямування до психікарнії нібито для перевірки психічного стану зазнав і член нашої родини Лук'яненко Левко Григорович.

Використання медицини для тиску на Мороза з метою примусити його відмовитися від своїх національних та політичних переконань суперечить духові Заключного акту Гельсінкської наради та Деклярації прав людини ООН і викликає глибоке обурення, тим більше що Радянський Союз підписав згадані документи й зобов'язався дотримуватися їх.

Стурбовані за долю Валентина Мороза, ми протестуємо проти спрямування його до психіатричного інституту й вимагаємо припинити це знущання.

5 червня дружина летіла на південь, і я проводив її до літака. На летовиську мене затримали. Міліціонер, супроводжуючи мене до міліції, питає:

— Ну чого КДБ вас так страшенно ненавидить? Дивлюсь я на вас — ви спокійний культурний чоловік. Ви зовсім непохожі на лютого ворога нашого народу. В чому справа? Невже ви справді — таки ворог?

— Так, я ворог. Я лютий ворог безправ'я. Справа в тому, що я дуже люблю Україну. І ще одне: мені страшенно хочеться демократії.

Розмова на цю небезпечну тему припинилася, ми доїхали до міліції і міліціонер склав акт про порушення адміністративного нагляду.

— От, — кажу, — ви ніби й непогана людина, а оцим актом прослали мені третину шляху до нової тюрми.

— А що я можу зробити? Ви ж знаєте, що вашу долю вирішує не міліція, а там — і він кивнув у бік будинку облуправління КДБ, що стоїть поруч. Кожне наше рішення у вашій справі залежить від них.

7 червня Гавриленко привів мене до судді Деснянського району міста. Це був зовсім молодий чоловік. Він розмовляв краще українською мовою, ніж звичайно розмовляють чернігівські службовці, і звався Богдан (що вказувало на його галицьке походження). Він вислухав мене й попитав про розмір зарплатні. Я від-

повів, що заробляю 67,5 карбованців місячно. Він відірвався від паперів, спокійно подивився на мене і рівним спокійним, навіть лагідним тоном вимовив: "Двадцять карбованців". Тільки ці двоє слів. Не став виголошувати довгу формулу, що у всіх справах однаково, а лише двоє слів.

— Ви знаєте, — кажу, — що простісенський обід коштує 70 копійок, а попоїсти треба тричі на день!

— Знаю, — відповів спокійно суддя.

— Як же я можу прожити на 47,5 карбованців цілий місяць? Чи мені написати на карточці об'яву "подайте шматок хліба" й вийти на площу Куйбишева чи що?

— Ви юрист, — все тим же лагідним тоном мовив суддя, — і знаєте, що закон — є закон.

В його очах не було жодної недобррозичливості до мене і, як я пізніше довідався, йому наказали мене так покарати і не зробити цього він не міг.

Я написав скаргу голові обласного суду з поясненнями, що відповідно до Цивільного Кодексу УРСР за місце знаходження підприємства вважається місце знаходження його дирекції чи правління, а тому що правління Чернігівського летовиська знаходиться у місті, то я й не порушив правил адміннагляду. Міліція застосувала не цивільноправове, а географічне тлумачення і штраф залишився штрафом.

Я хотів з'їздити до сестри Зіни в село Авдіївку, Сосницького району, і подав про це заяву начальнику райвідділу міліції. Він викликав мене на 10 червня. Я зайшов до кабінету й привітався.

— Сідайте! — запросив начальник. — Ми одержали папір, що Віталій Калиниченко з Дніпропетровської області збирається приїхати до вас і жити у вас. Попереджаю: якщо ви приймете його, це відіб'ється на вас. Я не дозволю йому жити у вас. Таких "добрих" людей, як ви, забагато двох на один Чернігів. Я не дозволю йому жити в Чернігові! Зрозуміло?

— Я зрозумів ваші слова...

— Тепер щодо сестри. Я дозволяю вам їхати до неї. Там від неї недалеко до Новгород-Сіверська. Не здумайте туди їхати. Наші товариші будуть там, так що дивіться, краще не думайте... Ясно?

Я хотів щось сказати про Калиниченка, та він зупинив мене словами: — На все добре!

Я вийшов з кабінету, а коли ввечері сів до автобуса, диспечер, що відправляв автобус, сказав шоферові: — Три службових. З міліції. — Вони всі були в цивільному одязі.

Коли повернувся від сестри, на мене чекала дорога гостя Оксана Яківна Мешко. Я й раніше чував про її енергійність, життєрадісність і непересічну бадьорість духа, але сама вона пере-

вершила всі мої добрі сподівання. У сімдесят один рік вона цікавилась суспільним, культурним, літературним життям, немов би їй було на 50 років менше. Безстрашна людина, вона дихала ідеями і плянами, була готова виступити з новими починаннями і сама включатися в практичне їх здійснення. Я вперше в своєму житті зустрів жінку, що любов до волі і України пронесла і не втомила, не зневірилася, не відійшла з бурхливого шляху патріотичної діяльності в теплий затишок сторонньої спостерігачки. Я знав великих мучениць (наприклад, Катерина Зарицька, Одарка Гусак, Галина Дидик), але таку невгамовну рушію не зрівняти ні з ким.

Ми гомоніли десь до першої години ночі. Щойно полягали, задзвонив дзвоник — прийшли з міліції перевіряти, чи я вдома і ще хто є в помешканні. Пані Оксана ще не заснула і з почуттям власної гідності відповіла на кілька питань міліціонерів.

16 червня я написав Прокуророві міста заяву з приводу Калиниченка:

10 червня 1976 року нач. Деснянського РВВС Андрійченко викликав мене до міліції і заборонив мені прийняти до себе в гості В. Калиниченка, який, за його словами, збирався з Дніпропетровської області приїхати до Чернігова. Андрійченко заявив, що він не дозволить йому жити в мене, що він не дозволить йому жити в Чернігові, мовляв, достатньо й одного такого як ви на Чернігів.

Калиниченко як і я — дисидент, але це не позбавляє нас природної властивості людини до спілкування і офіційний закон радянський не накладає такої заборони на дисидентів, тому ПРОШУ вас

або скасувати накладену заборону й дати вказівку нач. Деснянського РВВС не чинити мені перепон у виявленні гостинності відповідно до наших національних традицій,

або назвати закон чи підзаконний акт, що дає право нач. Деснянського РВВС так звужувати моє людське право на вияв гостинності.

Цією заявою, окрім іншого, вважав за необхідне на папері заявити офіційній особі міста свого надавнього проживання, що належу до окремої категорії громадян-дисидентів, інакодумців — щоб припинити будь-які припущення щодо мене в цьому плані.

18 червня у п'ятницю Гавриленко запропонував мені написати пояснення про те, хто ночував у мене на квартирі. Я відмовився. Тоді він запропонував написати пояснення про відмову написати пояснення, хто в мене ночував. Я написав, що такі пояснення даватиму після того, як мені буде показано закон, що звужує мої

громадянські права й забороняє виявляти гостинність. Гавриленко заявив, що коли не даватиму пояснень з приводу тих людей, яких приймаю на квартирі, вони приїжджатимуть і перевірятимуть у них документи, забиратимуть їх у міліцію для пояснень тощо.

— Що ви робите з моїми гостями, — відповів я, — то ваша воля, а я ніяких пояснень писати не буду.

Увечері того ж дня міліціонери прийшли і оглянули квартиру на тему явлення сторонніх людей. Таких не було.

Копію рішення про оштрафування суд спрямував до лікарні для розгляду на робітничих зборах. Мене викликали два начальники, показали копію постанови й застерегли, що не добре порушувати встановлений для мене режим, і пригрозили гостро прокритикувати на зборах. Я відповів, що ніяк зборів не боюся, бо нічого не скоїв такого, що суперечило б моїй совісті. Рішення відклали до певного часу.

Невдовзі я написав великого листа про людей, з якими працюю, та дещо про умови праці, надрукував його на друкарській машинці й розіслав багатьом друзям, в тому числі й до таборів, де листи зазнають цензурної перевірки і, таким чином, лист не міг не потрапити до рук наших "душпастирів". У листі я писав без прикрас про моїх колег по роботі та дещо про умови праці. Хоч лист був написаний похапцем і без жодних стилістичних виправлень, проте картина вийшла в дусі критичного, а не соціалістичного реалізму. Розсилаючи його, я питав себе: який відгук викличе лист з боку офіційних чинників? Навряд чи кагебисти дадуть весь лист прочитати головному лікареві — все ж таки існує конституційна гарантія таємниці листування. З другого боку, вони не можуть і не втрутитися. Як це на мені відіб'ється? Чи самі знайдуть спосіб застерегти від подібного писання, чи головний лікар вижене з роботи за те, що він ісміття з хати? Вижене офіційно не за це, бо про лист не має права знати, а за якесь дрібне порушення дисципліни або що... А може ще щось придумають.

Чекаючи грому, я старався добре працювати й не допускати й найменших порушень трудової дисципліни. Грім не надходив і я вже почав був припускати, що пронесло. І все таки не пронесло.

18 серпня оголосили, що відбудуться збори про дотримання техніки безпеки, тому всі електрики мусять обов'язково прийти на збори. Їх об'явили не профспілковими, а робітничими, отже я хоч і не член профспілки, але таки повинен прийти. Перед цим новий інженер по техніці безпеки збирав матеріал для зборів і через те, що він був ще "новою мітлою" я справді подумав, що він має намір домагатися чогось для покращення техніки безпеки і, нічого не підозріваючи, зайшов зі своїми колегами до залі. Тому що всі намагалися сісти подалі від президії зборів, а ми зайшли останні й

залишалися вільні місця тільки в першому ряді, ми й сіли перед самим столом президії зборів.

Збори відкрив зав. відділення немовлят Пасічник. Він об'явив, що для доповіді про стан дотримання вимог техніки безпеки в лікарні надається слово інженерові Симоненкові. Доповідь Симоненка та кілька виступів з обговоренням її зайняли хвилин 20, а потім, замість закрити збори, голова надав слово зав. головного лікаря по медичній частині Лисовій В. О. і вона виголосила цілу доповідь про мене. Я такого повороту зборів зовсім не чекав і в перший момент подумав, чи не краще піднятися й піти геть, але, зваживши, залишився, поперше, тому що я не більш грішний від будь-кого з усіх 75 осіб, що сиділи в залі; подруге, щоб полишенням зборів не спровокувати найманих критиків до ще більшого оббріхування і бодай в якійсь мірі відстояти самого себе і, потрете, мені зрештою хотілося трохи взнати людей, серед яких працюю і бозна чи ще й не довго доведеться працювати.

Лисова почала доповідь з постанови судді Деснянського району про оштрафування мене, а далі сказала, що я, працюючи в колективі обласної дитячої лікарні, своєю поведінкою ганьблю весь колектив і таке інше. "Усі люди підписують Стокгольмську відозву за мир, а Лук'яненко один на Чернігів не підписав її. Усі співробітники дитячої лікарні виїздили до колгоспів допомагати збирати сіно, а Лук'яненко відмовився, посилаючись на [заборону] виїздити за межі міста Чернігова. За вчинки Лук'яненка колективу доводиться червоніти. Це нове, перше місце праці після ув'язнення і товариш Лук'яненко повинен іти в ногу з усім колективом і в подальшому не робити порушень". (Так пізніше коротко відбили в протоколі виступ Лисової).

— Дозвольте! — звернувся я до голови зборів.

— Так, так! Розкажіть людям, чому ви так негідно ведете себе?! — промовив він.

Я вийшов на три кроки вперед, повернувся, поправив свої неслухняні вуса, взяв руки за спину, підняв голову й спитав Пасічника:

— Що це означає? Чому не попередили, що збираєтеся ставити на обговорення зборів мою поведінку?

— Яке то має значення. Ви краще розкажіть людям про себе! — відповів він.

— Добре. Я відповім. Але перед тим я хочу звернутися до доповідачки, — і я повернувся до неї.

— Не ви ведете збори! — різко вставив голова.

Я знехтував його реплікою і заговорив до Лисової:

— Ви не тільки перед цими зборами, але й ніколи раніше ще не говорили зі мною. Ви заочно склали про мене думку і зараз поширюєте її іншим. Ви дістали інформації з одного боку і поши-

рюєте її як всебічну характеристику. Скажіть: ви завжди так робите? Ви завжди так судите про людей?

Голова (до мене): — Ви зухвало себе ведете? Не вам питати! Ми вас допитуємо!

Із залі (Кузнецова до голови): — Можна запитати Лук'яненка?

Голова: — Питайте.

Кузнецова: — Що то такі за статті в постанові судді, за якими вас судили? За що і на який строк вас судили?

Я: — Стаття 56 означає зраду батьківщини, стаття 64 означає організаційну діяльність. Я займався організаційною діяльністю спрямованою на вихід України зі складу СРСР на підставі статті 14 Конституції УРСР; я написав брошуру з обґрунтуванням необхідності відокремлення України. Ці дії були розцінені як український націоналізм і мене засудили спочатку до розстрілу, а потім до 15 років ув'язнення.

Кузнецова: — Чому ви так ненавидите радянську владу?

Голова: — Про це нічого говорити. Він за це вже відсидів строк.

Кузнецова слухняно замовкла, позбавивши мене нагоди спитати, в якому кабінеті і хто їй розповів це про мене, бо її я не знав і в лікарні ні з ким своїми поглядами не ділився.

Євлампієва (до мене): — Чому ви так себе ведете: порушуєте адміністративний нагляд, не підписалися під відозвою за мир?

Я пояснив коротко історію про летовисько, додавши, що людський мозок недосконала система і, пам'ятаючи цивільно-правове тлумачення поняття території, я забувся про географічне і тому, проводячи дружину до літака, не думав, що порушував нагляд.

— Не треба було порушувати! — продовжила вона. — Раз міліція встановила, то треба виконувати її вимоги! — закінчила вона дидактично.

— Я не хотів порушувати його...

— Не хотіли? — іронічно кинув голова. Кузнецова відчула в репліці додаткове заохочення й додала: — Ви знали, що порушуєте. Ви розумна людина і тому не могли не знати. Ви свідомо порушили. Чому не підписали відозву за мир? Значить, ви за війну? Значить, ви хочете війни?

Голова: — Відповідайте людям!

Я: — Цей випадок — це не той, коли "терціум нон датур" — третього не дано: підписав — за мир; не підписав — за війну. Я не підписав, але я не за війну. У мене є свої міркування. Вони обдумані й серйозні, але тут я вважаю за непотрібне їх викладувати.

(Кілька осіб у залі незадоволено загуло).

Голова (до мене): — Ви бачите, як народ обурюється? Скажіть конкретно, не підписалися під відозвою?

Чомусь мені здалося, що в центрі всієї попередньої репетиції, що відбулася до зборів, було саме оце питання: мене треба було примусити почати пояснювати причину непідписання. Тоді десь на середині мене обірвали б криками "він тут пропагує антирадянщину!", перелицювали б мої слова відповідно до плану — і свідки для нової статті 62 готові! І я заявив:

— Я вже сказав, що відмовляюся відповідати на це питання.

Голова: — Ви зобов'язані відповісти!

Я: — Ні, я не зобов'язаний. І я не відповім.

Питання: — Яку маєте освіту? Де вчилися?

Я відповів, що закінчив юридичний факультет Московського державного університету ім. Ломоносова.

Кругерська: — Уважаєте ви себе громадянином СРСР, чи ні?

— Мене не позбавили його, — відповів.

Явон: — Яку участь брав Лук'яненко у Вітчизняній війні?

Я: — Служив з 1944 по 1953 рік в Радянській армії, але на фронті не був.

Явон: — В яких квартирних умовах живе?

Я: — Добрих. (Хоч у квартирі впродовж півтора місяця зими температура трималася на рівні 12-11 градусів і в батареях вода шуміла як на річці Гетерів, але після тюремної камери все це були дрібниці, бо можна було окутуватися чим хочеш і скільки хочеш і поряд дбайлива дружина.

Явон: — Хто їх вам створив?

Я: — Дружина й рідні.

Питання: — Чому ви не їздили на косовицю?

Я: — Коли б мені платили зарплатню карбованців з 200, може б я ще й захотів допомагати колгоспникам, а при зарплатні 67,5 крб. у мене немає такого бажання.

Той десяток загув: — Як це так? А ми ж їздимо! Тут більшість одержує по 60 крб., а не по 67,5 і їздить!

Голова: — Він зневажає наші порядки!

Калиниченко О. І.: — Ви не можете зрадити своїй секті, тому й не підписали відозву за мир?...

Я: — Хто вам сказав, що я належу до секти? Звідки ви це взяли? Я віруючий православний Української Православної автокефальної церкви. Ця церква і моя віра зовсім не проти миру.

Потім задали ще кілька питань про відношення моїх рідних до війни та участі в ній. мені дозволили сісти й голова запропонував виступати. Виступали в основному ті ж люди, що й задавали питання. Ось уривки з їхніх виступів:

Савицька: — ...мені навіть не хочеться вірити, що в нашому колективі є людина, що хоче війни...

Сиренко: — ... ми, медики, люди мирної професії і за ваші

переконання страждати не хочемо. Громадянине Лук'яненко, ми не хочемо, щоб падали бомби, щоб убивали людей.

Калиниченко: — ...ми всі за мир, а Лук'яненко хоче війни. Нам усім соромно, що Лук'яненко не підписався під відозвою.

Стишковський: — ...товариш Лук'яненко не поважає наш колектив: конкретно не каже, чому не підписався, і щось недоговорює...

Кальченко: — ...ми зібралися тут, щоб вислухати вас, товаришу Лук'яненко, але ви поводитися на зборах зухвало й конкретно не говорите, чому не підписали відозву. З товаришем Лук'яненком, — перейшов він уже на пряму брехню, — я розмовляв перед зборами і говорив, що будемо слухати його на зборах — (хоч нічого подібного він зовсім не казав) — так і нічого, — повернувся він до мене — обурюватися. Ви повинні сказати тут, як далі вестимете себе...

Мене справді це обурило докраю і я крикнув: — Брехня!

Голова: — Не перебивайте! І слухайте!

Я: — Ви ж без кінця перебиваєте промовців своїми репліками.

Голова: — Люди правильно обурюються. І їх можна було б зрозуміти, коли б вони своє обурення висловили і не тільки в словах...

Він зробив павзу, але ніхто з його людей не захотів висловлювати обурення якимось несловесним способом і довелося надати слово черговій промовиці.

Явон: — Лук'яненко живе в чудових умовах, а незадоволений. Відозву за мир підписали навіть капіталісти, а він не підписав. Товариш Лук'яненко — освічена людина. Він не просто закінчив університет, його знання багато ширші. Він має не наші, а свої переконання і про них нам не хоче розповісти. Як можна в нашому суспільстві мати окремі переконання? І чого він про них не хоче нам розказати?!

"Отак, — промайнуло в думці — очевидячки, відбувалися збори в 1934-37 роках: один-два чоловіки, що добре знали, чого хотіли, десяток вірно (себто сліпо) підданих підлабузників, що ладні приписати людині й верблужий горб, і сотня заляканих обивателів з єдиною думкою: "Слава Богу, що не я потрапив на його місце!"

Тим часом голова надав слово Куц В. І.: — ...це ганьба, що в нашому колективі є людина, якій байдужа справа миру...

Потім почалася розповідь про те, яка страшна війна. Я смикнув головою. Промовиця, що дивилася то на голову зборів, то на мою потилицю, очевидно сприйняла цей помах, як якийсь протест проти неї і для підсилення звинувачення перейшла від слів до сліз, а потім заридала на весь голос. Хоч загалом мені було не до сміху, але мабуть легка посмішка промайнула через мої губи, бо із

закінченням плаксивого виступу голова зборів кинув: — А йому хоч би що! Ви бачите? Ми не дозволимо так себе вести!

Піднялася Кузнецова: — Я хочу загострити увагу на тому, що Лук'яненко не скористався чомусь зі своєї професії, щоб заробляти 200 карбованців, а сидить на шиї у своєї дружини та батьків на свої 67,5 карбованців...

На закінчення Пасічник узяв собі слово для цілого виступу: — Усіх нас обурив факт, що Лук'яненко не підписав Стокгольмську відозву за мир. Він говорить, що у нього якась третя позиція, але третьої позиції бути не може; якщо людина за мир — вона підпише відозву, якщо вона не підпише — значить вона за війну. Середнього бути не може: або за, або проти. Громадянин Лук'яненко — наш ворог. Ми можемо вимагати вислати його з Чернігова — хай їде туди, звідки приїхав; ми можемо вимагати звільнити нас від спільного перебування з ним тут, на роботі, і хай їде десь в інше місце...

Як водиться в усякому суді, мені надали можливість сказати останнє слово. Я спробував був сказати, що всі виступаючі або мене зовсім не слухали, або не знати звідки взяли зовсім неправильні відомості і звинуватили мене в тому, що зовсім не відповідає дійсності, але Пасічник мене тут же обірвав: — Ми не хочемо це слухати. Скажіть нам, як ви думаєте далі поводитися?

Я відповів: — В колективі лікарні я перебуваю тільки в трудових, не товариських, дружніх чи ще якихось, а в формальних трудових взаєминах. Ці взаємини регулює трудове законодавство. Я досі до роботи ставився сумлінно і в майбутньому не порушуватиму кодексу законів про працю. Друге. Щодо участі в громадських заходах і всякій роботі поза трудовими обов'язками, то я в кожному окремому випадку буду вирішувати окремо.

Постанову підготували заздалегідь і тепер її зачитали. Вона така:

"Лук'яненко, перебуваючи під адміністративним наглядом, навмисне порушив встановлений для нього порядок і поїхав на лето-висько, за що його оштрафували на 20 карбованців.

За грубе порушення адміністративного нагляду та інші антигромадські прояви, що ганьблять наш колектив, оголосити йому громадську догану й попередити, що така поведінка є аморальна й низька і тому він не повинен допускати подібних явищ.

Через два дні у гості завітав один знайомий. Він відвідував нас не дуже часто і був щедрий: завжди приносив пляшку якогось доброго напою і щось непогане з закуски. Розмови були стримані. Він розповідав про нелегкі взаємини з начальством і розпитував про наше життя. Брав у нас деякі книжки з історії, але ніколи не виказував бажання обмінятися думками про прочитане, натомість

уважно слідкував за моєю адаптацією до Чернігівських умов після звільнення. Тепер його приїзд мав конкретну мету. Ті, хто організував прочухан на зборах, хотіли знати наслідки своєї роботи. Після прочухана минуло три дні. Я розповів дружині, ми обговорили і зробили для себе якісь висновки. Що це були за висновки — ось що цікавило на цей раз нашого знайомого.

Ми задовольнили його цікавість повністю, ще й з гаком. Я підкреслив, що на мене можуть впливати люди чесні, а не нахабні брехуни, і що на зборах отой десяток галасливих людей користувався відомостями явно з кагебівських джерел, отже загальна маса робітників тут ні при чому, а дружина розповіла йому про свої пригоди на роботі, додавши, що її не лякає звільнення з роботи і вона готова хоч вулиці підмітати.

За кілька днів мене викликав головний лікар і каже: — Я не був на зборах, але мені розповіли про них. Скажіть, будьласка, чи читали Стокгольмську відозву за мир? Я розумію ваше ставлення до наших політичних та громадських заходів, але це... чого ви не підписали її?

— Знаєте, — почав я, — стародавні римляни казали *potest nolle qui potest velle* — висловити небажання може той, хто має право висловити бажання. Зрозуміло, що правильно і навпаки: висловити бажання може той, хто має право висловити небажання. На Україні обмежують конституційне право на свободу слова та роль Деклярації прав людини ООН і коли я спробував висловитися про українську дійсність критично, мене засудили до 15 років — значить, я не маю права критикувати. Через те, що мені не дають права критикувати, я, з почуття власної гідності, не хочу й хвалити; схвалювати може той, кому дано право заперечувати.

— Ну, дивіться, ваші погляди — то ваша справа. Мені тільки неприємно, що з багатьох Чернігівських підприємств саме в лікарні знайшлася особа, що не підписала відозву.

Ця розмова відбулася у спокійному, майже лагідному тоні, проте я витратив багато часу, щоб одержати копію протоколу і рішення зборів, та так окрім коротесеньких нотаток нічого й не добився, а коли незабаром мій безпосередній начальник подав йому заяву про переведення мене на півтори ставки, він відповів: — Хай спочатку навчиться жити по-радянському.

Першого жовтня трапилася нова притичина. На роботі я чергував з Демусенком. Весь день було багато роботи, а після обіду підвалило ще більше. У важливому місці треба було негайно взятися за ремонт світла, а із-за того, що було сиро, високо і одному не можна було працювати і робота потребувала чимало часу, я пішов до телефону дежурної сестри і подзвонив у міліцію до кабінету, де звичайно (поряд з трьома іншими міліціонерами),

сидів Гавриленко. Слухавку взяв хтось інший. Я представивс попросив Гавриленка. Голос відповів:

— Його немає. А що ви хотіли?

— Я хотів би, — кажу, — попроситися, щоб дозволив мені приїхати для реєстрації на годину-півтора пізніше, бо тут у нас термінова робота, і я хотів би її закінчити.

— Гаразд, ви сьогодні не приїжджайте загалом, а приїдьте завтра на 9 годину ранку, бо я чув, що Гавриленко збирався вас викликати на завтра.

— Добре, — відповів я.

Закінчивши ремонт десь коло 7 вечора, я поїхав додому. На завтра в суботу зранку приїхав до міліції і представився Гавриленкові, але той відповів, що мене не викликав. Міліціонери з цього кабінету заявили, що вони зі мною не говорили по телефону. Я не так добре їх знав, щоб по голосу міг сказати, з котрим розмовляв.

— Може тут якийсь жулік сидів і утнув витівку з вами, — покепкував Гавриленко.

— Ну, — кажу, — я не думав, щоб у міліцейській кімнаті сиділи жуліки. Тим більше, що один раз уже була точно така історія і скінчилася вона цілком нормально.

— Нічого не знаю. На реєстрацію мусите ходити, хоч би там горіла ваша лікарня. Звідки я знаю, де ви були? Може, ви прикриваєтесь роботою, — вів своєї міліціонер.

— Гаразд. Поїдьмо зараз до лікарні. Там у дежурної сестри та в майстерні електриків ви з'ясуєте істину, — запропонував йому я.

— Нікуди ми не поїдемо. Кожної п'ятниці від 17 до 18 ви мусите з'являтися сюди. Вас тут не було ж, правда?

— Так, — відповідаю, — не було.

— Ось і все. Пишіть пояснення і хай там начальство вирішує, що робити з вами.

Я написав пояснення і 4 жовтня нарсуддя Деснянського району Милиця оштрафував мене на 30 карбованців, написавши в постанові:

Причину неявки Лукьяненко в РОВД в установленное время 1-го октября объяснил задержкой его на работе. Считаю, что Лукьяненко нарушил правила административного надзора 1 октября 1976 года без уважительных причин.

Припустимо, що я необачно вчинив, що не спитав прізвища міліціонера, з яким розмовляв по телефону, але навіть ж брехати, бучімто я пояснював причину затримкою на роботі?!

На цей раз мене вже не хвилював розмір штрафу, хоч він і становив половину місячної зарплатні. На горизонті цілком виразно забовваніла висока червона брама на тлі густого

мережива з колючого дроту. Невже доведеться їхати на два роки ще в кримінальний табір?

У той же день я спрямував прокуророві Української РСР скаргу про незаконність адміністративного нагляду за політичними в'язнями (після звільнення — дисидентами, інакодумцями) загалом і мною зокрема, такого змісту:

Прокурору УРСР

м. Київ

від Лук'яненка Л. Г. з м. Чернігова, вул. Рокоссовського

Скарга

Я відбудув 15 років ув'язнення за політичні й національні погляди. 21 січня 1976 року вийшов з-під варти після закінчення терміну ув'язнення. 28 січня прокурор м. Чернігова санкціонував встановлення за мною адміністративного нагляду впродовж 12 місяців.

Встановлення адміннагляду вважаю за незаконне з таких міркувань:

Я відбудував кару не за кримінальний злочин, а за політичні та національні переконання. Радянська влада, хоч і карає за реформаторські наміри та інші політичні відхилення від політичної лінії партійного керівництва, але все таки не оголошує марксизм-ленінізм державною ідеологією [...] з існуванням цілої низки інших ідеологій: православ'я, католицизму, протестантства тощо. Тому що марксистсько-ленінська ідеологія, хоч і панує, але не є обов'язковою для всіх, то закон і не вимагає від інакодумців відрікатися від своїх ідеологій і приставати на бік марксизму-ленінізму [...] й не узалежнює звільнення з ув'язнення від того, чи політв'язень відмовився від свого світогляду, чи не відмовився. Ясна річ, партійна організація КПРС у місцях ув'язнення прагне повернути інакодумців до своєї ідеології. Це — партійне прагнення, а не воля держави, яку сформульовано як [...] воно не обов'язкове для некоммуністів і тому рішення про зміну чи [...] свого світогляду врешті-решт є справою власної волі політичного в'язня.

Увесь зміст Виправно-трудоного Кодексу УРСР свідчить про те, що він, покладає на виправно-трудої установи завдання виправляти кримінальних злочинців, а не політв'язнів, бо постійно оперує поняттями: "приєднання до чесного трудового життя", запобігати "антигромадському способу думання" тощо.

Інакодумці (дисиденти) до ув'язнення не були дармоїдами, не ухилялися від праці, не порушували громадський порядок і не вели антигромадського життя. Їх садовлять не за це, отже і виправляти їх у цьому нічого, весь ВТК УРСР спрямований на викорінення саме цих шкідливих для суспільства рис.

Про те, що мета виправлення спрямована на кримінальних злочинців [...] і засоби, що їх Кодекс встановлює для досягнення зазначеної мети: [...] ув'язнення і праці. Коли б мова йшла про політв'язнів, кодекс не загро[...] би примусову працю та суворий режим, а всю вагу покладав би на [...] соби. Політв'язень — людина, що потрапила за ґрати внаслідок відхилення її ідеології від офіційної ідеології. Її ідеологія — сукупність її ідей, обмінюється, під впливом інших ідей, отже через навчання, просвіту, кіно [...] кції тощо; ідеї не можна змінювати режимом (розкладом дня) та працею. Не можна проти думки виставити зубило й молоток — проти думки треба виставляти думку. І той факт, що політвиховна робота стоїть на третьому місці після праці та режиму свідчить: ВТК УРСР має на увазі виправлення кримінальних злочинців і встановлення адміністративного нагляду стосується [...]

Указ Президії Верховної Ради СРСР з 26. 7. 1966 року про запровадження адміннагляду не вимагає від політв'язнів зречення своїх поглядів, не означає, що поняття "став на шлях виправлення" не означає "зрікся своїх поглядів", а означає, що політв'язень не відмовлявся від роботи і виконує вимоги режиму.

Те саме можна бачити з Постанови ч. 6 Пленуму Верховного Суду СРСР з [...] 7. 1974 року:

Перевіряючи обґрунтованість встановлення адміністративного нагляду на підставі висновку адміністрації виправно-трудової установи і спо[...] комісії, суд повинен з'ясувати дані, що свідчать про вперте небажання особи стати на шлях виправлення і приєднатися до чесного трудового життя в період відбування покарання в місцях позбавлення волі (п. 4, ч. [...]).

Постанова говорить про чесне трудове життя, а не про зміну політичних поглядів і значить залишення колишнього політв'язня, а після звільнення дисидента на своїх ідейних позиціях не може бути підставою для встановлення адміністративного нагляду, якщо людина не порушувала режим [...] вала.

Ставлення людини (що ув'язнена за політичні, національні, релігійні переконання) до праці не є показником еволюції її світогляду. Воно [...] характеризує міру пристосовуваності до важких умов, а світогляд (як видно зі змісту ВТК УРСР, Указу ПВР СРСР 26. 7. 1976 рік та постанови ч. 6 Пленуму Верховного Суду СРСР) не править за показник виправлення чи невивиправлення, тому немає достатніх підстав для встановлення адміннагляду за політв'язнями загалом і мною зокрема.

Щодо політв'язнів (після звільнення — інакодумців, дисидентів) покищо не розроблено спеціального закону і нашого юридичного статусу покищо не визначено, а застосування законо-

давства, що регулює життя і діяльність кримінальних злочинців після їх звільнення з місць ув'язнення щодо нас і нелогічне і призиливе.

З огляду на вищенаведене прошу Вас скасувати адміністративний нагляд, що його встановлено за мною 28 січня 1976 року”.

Навздогін послав доповнення, яким вказав конкретні обставини, що роблять нагляд незаконним щодо мене незалежно від того, за що я відбував кару.

п. о, ст. 2 указу ПВР СРСР з 26. 7. 1966 року встановлює, що нагляд встановлюється щодо “засуджених до позбавлення волі за тяжкі злочини... якщо їх поведінка в період відбування покарання в місцях позбавлення волі свідчить про вперте небажання стати на шлях виправлення і приєднатися до чесного трудового життя”.

ч. II, п. 4 Постанови Пленуму Верховного суду СРСР з 5. 7. 74 року, роз'яснюючи поняття впертості небажання стати на шлях виправлення і приєднання до чесного трудового життя слід розуміти, зокрема, систематичні порушення вимог режиму відбування покарання, за які особа піддавалася засобам стягнення, передбаченим ст. 34 Основ виправно-трудового законодавства СРСР і союзних республік, якщо вони не зняті або непогашені на день звільнення з виправно-трудової установи”.

Коли погашаються стягнення?

Ст. 89 ВТК УРСР встановлює, що стягнення погашаються автоматично через рік за відсутності нових стягнень.

Мій термін ув'язнення минав 21 січня 1976 року. З літа 1974 року до 21. 1. 76 року я не був підданий жодному стягненню — це більше ніж рік, і відповідно до статті 89 ВТК УРСР усі мої попередні стягнення погасилися і звільнявся я без жодних стягнень.

Як в'язень, що в час звільнення не мав жодного стягнення, я не повинен був би бути відданий адміністративному наглядові після звільнення, тому на підставі вище викладеного

прошу

Вас скасувати накладений на мене і санкціонований 28. 1. 76 року прокурором м. Чернігова річний адміністративний нагляд як безпідставний і незаконний захід.

12 жовтня 1976 року.

Скаргу з Києва блискавично переслали до Чернігова, звідки прокурор Ярошевський надіслав мені формальну відписку. Я написав на нього скаргу прокуророві області, в якій, зокрема, вказав:

Поперше, до Прокуратури СРСР з подібною скаргою я не звертався, отже Ярошевський неухважно поставився до моєї скарги.

Подруге, Указ ПВР СРСР з 12. 4. 1968 року "Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян" зобов'язує відповідальні особи давати мотивовані відповіді, а не спекуватися від скаржників формальними відписками.

Потрете, відповідно до ст. 90 Конституції УРСР та адміністративного права судочинства й діловодства УРСР здійснюють українською мовою, а Ярошевський надіслав відповідь по-російському.

З огляду на вищенаведене прошу Вас доручити іншій особі ще раз розглянути скаргу.

Покищо відповіді немає, а 28. 1. 77 року продовжили нагляд ще на 6 місяців.

У міліції говорили, що мені не минути нового ув'язнення. Батько [...] хитали головою, а мати плакали. Я заспокоював їх. Ба, вельми [...] моє звільнення принесло їм радість тільки в перші дні, а далі [...] муки із-за страху, що ось-ось посадять. Для них не існує таких [...] як закон і права. За 72 роки життя вони надивилися на торжество [...] не права, і вони бояться не порушити закон, а вчинити щось таке, [...] не сподобатися урядникам — бо вони всесильні, і коли їм не сподобалася [...], то немає значення, чи порушує вона закон, чи не порушує, вони [...] спосіб розправитися з нею. Логіка не діє, бо страх — це сильніша [...] вона сильніша від розуму і ним керує. І коли страх існує рік, другий, десятий, двадцятий, і коли він не тільки під однією стріхою, а й під [...] третьою-кожною, тоді витворюється середовище (як повітря — середовище для поширення звуків, як космос — середовище для поширення радіохвиль [...] спільного страху, що поповнюється випромінюванням цієї емоції [...] інтелектуально потужних людей, що мають її найбільше, і витрача [...] в навіюванні страху тим, чия душа сама його не витворює і має [...]. В умовах існування такого середовища мають значення тільки одні приклади. І старі бюрократи докладають усіх зусиль, щоб таких прикладів [...] було. Сумно дивитися на людей, що сорок років тому знали [...] злети фантазії й завзято співали:

Розвіє вітер степовий
Навислі чорні хмари...

а тепер [...], бачивши надрукований на друкарській машинці Прикінцевий акт Гельсінкської наради, стогнуть: "О сину, синку, посадять же знову..."

— За що? За Прикінцевий акт?

— Знайдуть, за що.

Боже! І це на Україні, де так любили колись свободу!

Від перших днів звільнення з ув'язнення я розгорнув широке листування. Тепер мене не обмежував тюремний чи табірний ліміт в один-два листи місячно і я вирішив користуватися цією свободою, щоб віддячити тим людям, що не забували мене в неволі, та розважити друзів, що залишилися за ґратами та колючим дротом. Я пам'ятав і добре пам'ятаю, що значить лист у неволі, коли ти запертий у вузькій тюремній камері: стіни одні і ті ж, обличчя одні і ті ж, вікно, ґрати, унітаз, умивальник — так тісно стиснуті докупи. І сьогодні, і завтра, і місяць, і другий. Очам хочеться чогось свіжого, світлого, яскравого, а навколо все сіре та темне; вухам хочеться милих звуків, а вони одні: клацання замків у покритих бляхою тюремних [...], бездушні команди наглядачів і голоси співкамерників — і сьогодні, і завтра, і місяць, і другий... настає сенсорний голод. Лист, навіть коротенький лист, несе не тільки якийсь зміст, що тамує спраглу душу; він [...] за спусковий гачок, що вмикає мозок в роздуми над змістом [...] навколо нього; він збуджує фантазію і бодай у такий спосіб урізноманітнює почуття. Життя не може змиритися зі смертю; людина не може змиритися з думкою про свою непотрібність, а що ж більше свідчить про це, як відсутність листів від рідних і близьких та інших людей з волі? І [...] душа, змучена таємною думкою про свою непотрібність, відгукнулася [...] дбайливість підступних владоможних спокусників.

Ми розважали себе газетами, розмовами, журналами, книгами, проте без зовнішніх збудників почуття повільно тупіли і нова книжка інформацій [...] на мозок якоюсь важкою вагою, давила на нього, але не полишала [...]

Ясна річ, листування контролюють: з ув'язненими — офіційно цензура, з неув'язненими — неофіційно. Усі ми це знаємо, тому ретельно уникаємо всяких можливих літературних мовних, культурних і загалом усіх важливих соціально-політичних і національних проблем, тому листування [...] суцільний [...]. І коли б з нього спробував був скласти образи авторів листів [...] кучо вийшли б образи духовних калік, що через свою інтелектуальну [...]женість неспроможні ні обговорювати, ні навіть ставити важливі проблеми національного масштабу, а вічно товчуться навколо свого помешкання, [...] їжі, погоди, спорту та чогось побаченого в кіно чи через телевізор. Навіть таке листування є кісткою в горлі нашим наглядачам — воно, бачите [...] виконує одну (з їхнього погляду, небажану) функцію: взаємна інформація друзів і знайомих про побутові умови життя дає можливість висловлювати співчуття і моральну підтримку.

Листи мої "пропадали". За деякі я отримував від пошти грошову компенсацію, за деякі не зміг отримати через брак відомостей про їх долю. З восьми рекомендованих листів з рекомендованими повідомленнями про вручення, що я їх написав за кордон, за рік не повернулося жодне повідомлення про вручення. Та це мене не бентежило — я прийняв таке явище як необхідні втрати на моєму шляху і продовжував писати. За 10 місяців у мене назбиралося багато листів і, на думку наглядачів, їх треба було вже забрати. Одна справа неофіційно знати, що написано в листах, друга справа — дістати законне право знати їхній зміст. Щоб перейти з агентурного рівня на законну площину, вирішили прив'язати мене до якоїсь кримінальної справи і на "законній" підставі вчинити трус і позбирати листи. Такою справою виявилася справа Прилуцького інтарсиста Рубана Петра Васильовича по звинуваченню його в приватнопідприємницькій діяльності та крадіжці державного добра. (Сама ця крадіжка була машкарою для прикриття розправи за національні переконання, але покищо це не стосується справи).

У записнику Рубана був мій телефон і ім'я та по батькові і цього було досить, щоб зробити з його справи зачіпку для трусу в мене. Слідчий Прилуцької прокуратури Максименко у постанові про трус написав, нібито у нього є підстави вважати, що в моїй квартирі можуть бути сувеніри роботи Рубана, квитанції на здавання їх до Київського салону художніх виробів і листи про реалізацію сувенірів. Про самі "підстави" у постанові зі зрозумілих причин немає ні слова. Справді: я не знав, що Рубан мешкає у Прилуках, ніколи там не був і з Рубаном не зустрічався; у Київському салоні художніх виробів є книга реєстрації приймання виробів на комісію із записуванням прізвища, номера пашпорта й адреси здавальника і там мого прізвища немає; ніяким іншим способом я не був пов'язаний з так званою приватно-підприємницькою діяльністю чи крадіжками Рубана. Отже твердження Максименка про підстави для трусу є безпідставне.

Уважаючи трус за незаконне порушення конституційного права на недоторканість житла, я написав скаргу обласному прокуророві і дуже хутко отримав відповідь в одне речення, що трус вчинено на законних підставах. Жодного слова про аргументи моєї скарги у відповіді, звичайно, немає.

На виконання постанови Максименка слідчий Деснянської райпрокуратури міста Чернігова Гладков 26 жовтня 1976 року вчинив трус і позабирав усі листи, які я отримав після звільнення з ув'язнення, а також листи, що їх мені писали в ув'язнення дружина, батьки, брати, сестра, друзі та знайомі. І я їм писав впродовж десятка років. Той факт, що так звана злочинна діяльність Рубана починається від 1973 року, а основна маса листів датовані (в т. ч. й

поштовими штемплями) попередніми роками, не зупинило Гладкова.

Я продовжував писати друзям, в т. ч. написав і про цей трус. І тоді 19. 11. 1976 року Прилуцька прокуратура винесла постанову про накладання арешту й вилучення поштово-телеграфної кореспонденції, що надходить мені і виходить від мене. Ця постанова незаконна тому, що я не маю будь-якого відношення до справи Рубана В. П. Подруге, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР дає право слідчим вилучати листи, що мають відношення до даної справи, а не загалом усі листи підряд, тим часом у мене вилучено десятки рекомендованих листів, які ніяким чином не стосуються слідчої справи Рубана і написані зовсім іншим людям.

Ця постанова залишалася чинною до 31 грудня 76 року, проте листів я не отримував понад два місяці.

Якось невдовзі у п'ятницю заболів у мене шлунок. Звичайно у таких випадках після кількох годин загострення ставало легше і я здужав ходити, а цього разу біль затягнувся і я зміг поїхати до міліції тільки по сьомій годині. Гавриленка в міліції не було і дежурний сказав: — Ну, що ж, Лук'яненко, це вже третє порушення нагляду і вас будуть судити. Догралися!

— Я не міг, — кажу, — приїхати раніше. Боліло.

— Чого ж ви не подзвонили?

— Та не до того мені було.

— Ви якось легковажите наглядом, тим часом це дуже серйозна справа.

— Коли мені трохи полегшало, я приїхав — хоч і на півтори години пізніше.

— Суть нагляду в тому, що ви повинні з'являтися від 17 до 18 години. О 6-й вечора вас тут не було. Навіть кілька хвилин після шостої (а не цілих півтори години), означає, що вас до 6-ої вечора тут не було, тобто, що ви не з'явилися у призначені години, отже ви порушили нагляд. Це порушення буде оформлене протоколом. Не знаю, як вирішить начальство, проте цілком можливий такий варіант: у понеділок об 11-й вас арештують і посадять до слідчого ізолятора. Призначать слідчого. Це буде добрий слідчий і ви можете бути певні, що він оформить справу так, як належить. Може, навіть скличуть збори робітників. Ви розумієте, що їх добре підготують. Лук'яненко, вам ніхто не допоможе; всі, хто буде говорити, говоритимуть проти вас.

Я поїхав додому. Зі шлунком знову стало гірше й довелося викликати швидку допомогу. Суботу й неділю я пролежав і потім ще цілий тиждень поволеньки відходив.

Розпитавши про мій стан здоров'я у лікарні, міліція пробачила мені півторагодинне запізнення, попередивши, що ще одне най-

менше порушення і я опинюся за колючим дротом. Я відповів, що можу дати будь-яке запевнення, що не порушу нагляду навмисно, але не можу ручатися, що в якихось непередбачених обставинах я не вчиню якусь похибку, яку пізніше міліція зуміє витлумачити як порушення адміннагляду.

Загалом становище цілком непевне: через те, що карають не за навмисні порушення, а за казуси, що трапляються поза людською волею, спрямування волі на виконання вимог адміннагляду аж ніяк не вберігає від мимовільних казусів і таким чином не є запорукою від тюрми. Я недосконала людина і можу щось забути, десь не змикитити, а урядники прагнуть вкрай організованого суспільства, що не визнавало б за людиною права на похибки та спотикання. З погляду закону все ясно: закон карає за вмісне порушення правил адміннагляду, але навмисно чи не навмисно людина вчинила ту чи ту дію і протиправна вона чи не протиправна — вирішують урядники, отже все в їхній волі. І коли я ввійшов до Української громадської групи сприяння виконанню в УРСР Гельсінкського акту, їхня воля ще більше загострилася супроти мене.

23 грудня 1976 року на квартиру до нас прийшов пом. прокурора області Циганенко з групою людей і вчинив капітальний трус, щоб знайти наклепницькі антирадянські документи. Таких у нас не було і в вислужницькій запопадливості Циганенко вилучив конспекти з історії України Костомарова, віршовану драму *Героїка або приречення Прометей* литовського поета Юстинаса Марцинкявичіса в перекладі нашою мовою поета Олексі Різнікова, аркуш з розкладом передач іноземних радіостанцій, вирок Олексія Тихого 1960 року тощо. Безпідставний трус і вилучення чого попало обурило нас і ми з дружиною написали скаргу Генеральному прокуророві такого змісту:

Генеральному прокуророві СРСР
від Лук'яненка Левка Григоровича та Лук'яненко Надії Ніконовни з міста Чернігова—19, вул. Рокоссовського 41-В, кв. 41

С к а р г а

10 грудня 1976 року старший радник юстиції слідчий прокуратури м. Москви Тихонов виніс, а прокурор міста Москви санкціонував постанову про трус у нашій квартирі. У постанові написано, що слідчий Тихонов має підстави вважати, що в нашій квартирі можуть бути документи, книги, матеріали тощо "имеющие заведомо ложные измышления, порочащие советский общественный и государственный строй".

На виконання цієї постанови помічник прокурора Чернігівської області, старший радник юстиції Циганенко В. І. 23 грудня 1976

року вчинив у нас трус. При цьому він припустився двох порушень процесуального закону республіки і ми протестуємо проти цього.

Поперше, він вилучив речі, що не мали ознак, зазначених у постанові Тихонова, а саме "заведомо ложных измышлений". На наші клопотання показати у вилучених речах "ложные измышления" Циганенко неспроможний був показати жодного місця у жодному з 12 вилучених матеріалів. Два його помічники — працівники міліції також не змогли йому допомогти. Натомість нам сказали: — Там (тобто в Москві) розберуться.

— Ви юристи, тобто експерти в галузі права і самі достатньо вмієте відрізнити крамольний текст від некрамольного, — кажу їм.

— Ми не можемо тут усе перечитати, — відповів Циганенко.

— В такому разі, — відповіли ми, — можете забирати на вантажну машину всю нашу бібліотеку, наші університетські й академічні конспекти і загалом усе гамузом і хай у Москві читають.

— Чого ви хвилюєтесь? Вам усе повернуть, — відповів Циганенко.

Стаття 186 КПК УРСР встановлює: "При трусі й вийманні можна вилучати тільки предмети й документи, що мають значення для справи...".

Циганенко не міг вказати "заведомых измышлений", отже не міг вказати й на відношення до справи вилучених документів, а тому й не мав права їх вилучати.

Подруге, старший радник юстиції Циганенко робив трус разом з капітаном міліції Бандурським та Архипніковим у присутності працівника міліції капітана Лященка [?] та двох понятих. Стаття 85 КПК УРСР встановлює: "У протоколі про кожну слідчу дію необхідно вказати: місце і дату його складення; посади і прізвища осіб, що вчиняють дію; прізвища осіб, що брали участь у вчиненні слідчої дії, адреси цих осіб..."

Стаття 188 КПК УРСР поширює правила статті 85 КПК й на такий трус, що його вчинено у нашій квартирі, а втім Циганенко у протоколі тусу зазначив тільки себе та понятих. Таке оформлення протоколу суперечить вимогам статті 85 КПК УРСР і його не можна допускати.

Незабаром після тусу ми довідалися, що за тою ж санкцією з 10 грудня 1976 року було вчинено трус у більшості учасників Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, отже вчинено пляновий напад на громадську групу, до якої входить Лук'яненко Левко Григорович.

Група заявила про свою мету в Деклярації з 9 листопада 1976 року. Деклярація додається для безпосереднього ознайомлення. З цієї Деклярації видно, що Група не ставить перед собою жодних політичних цілей, ні в якій мірі не зазіхає і не має наміру зазіхати

на Основний закон радянської держави, а тому й підозрівати, що в нашій квартирі можуть бути матеріали з "заведомо ложными измышлениями" у слідчого Тихонова і прокурора Москви не було жодних підстав, отже не було підстав і для трусу.

Напад на Українську громадську групу, що ставить собі за завдання сприяти виконанню в УРСР Гельсінкських угод, вважаємо за вибрик чиновних бюрократів, які незадоволені рішенням радянської держави про підписання нею Прикінцевого акту Гельсінкської наради і всіляко намагаються гальмувати прогресивний процес втілення в життя його гуманітарних статей та Загальної декларації прав людини ООН.

Ми звертаємося до Вас, як до найвищого охоронця законності в Союзі, з клопотанням про захист від незаконних зазіхань на наші демократичні права та недоторканність нашого житла. Просимо дати вказівку повернути нам усі папери, що їх вилучено у нас 23 грудня 1976 року.

6 січня 1977 року

Через те, що під час трусу дружина не вельми чемно розмовляла з Циганенком, він написав доповідну прокуророві області і звіди за резолюцією прокурора її спрямували в Укрдїпровдгосп для обговорення на загальних зборах. У доповідній наводилося багато дуже гострих висловлювань нібито моєї дружини на адресу Циганенка і ще вищих. На збори прийшов відповідний представник, дружині дали прочухана й зобов'язали попросити пробачення у Циганенка. Вона зажадала копію рішення зборів. Адміністрація не хотіла дати копії рішення, а пробачитися зобов'язувала. Дружина наполягала на своєму, а вони вирішили рішення не давати. На тому справа й заглухла. А загалом якийсь час здавалося, що мені дали спокій, а весь тиск зосередили на ній.

Новий рік ми зустрічали вдома з кількома гостями. Одну гостю я давно не бачив. Вона трохи щось чула про Українську групу, але не йняла віри: — Як, Група і ще на волі, а не в тюрмі? — не може бути!...

Я підтвердив, що Група справді є і справді на волі. Навіть більше того — має намір і залишатися на волі.

— Бог з вами, — мовила, — хай би вже й зарплата залишалася та, що є, хай би й ціни ці залишалися, але остогидла, достобіса набридла брехня — хай згине брехня!!

Якось усі відразу підняли чарки і на хвилі радісного збудженого одностайного бажання в дивовижний унісон дзенькнуло скло: хай згине брехня і звільнить душу від пут гідного лицемірства! Хай піде в морок, що примушує нас брехати!!

Так провели ми 1976 рік і зустрінули 1977-ий.

ЯКІВ ГНІЗДОВСЬКИЙ — УКРАЇНСЬКИЙ ГРАФІК

Алексіс Ранніт

I

Українське мистецтво і література маловідомі на Заході: ¹ від 1654 року, за винятком короткотривалої незалежності новітнього часу (1917-20), велика більшість території України належала до Росії, а в 1945 році майже всі українські землі включно з тими, що в минулому були кількакратно під владою Польщі, були приєднані до Радянського Союзу. Обопільний антагонізм між росіянами і українцями сприяв деякому пофальшуванню української ідентичності, а також культурних впливів і взаємин; попри це, діяв і діє в Україні та інших радянських соціалістичних республіках процес насильницької русифікації. У двох різних радянських енциклопедіях такі творчі індивідуальності, як клясицистичні малярі Д. Г. Левицький (1735-1822) і В. Л. Боровиковський (1757-1825), зараховані до росіян у російській версії і до українців — в українській. А на Заході українських піонерів модерного мистецтва Олександра Архипенка і Казіміра Малевича ще й досі знають як росіян. (Подібним способом катальонців Хуана Міро і Сальвадора Далі вважали неслухно еспанцями; Пікассо вважав себе катальонцем і дав дозвіл побудувати його музей "тільки на катальонській території", — бажання, що його задоволено побудованою музею в Барселоні).

Ще складнішим від проблеми національної приналежності якогось мистецтва є питання національного характеру у випадку, коли входить у рахубу мова. Фінський поет Йоган Людвіг

Алексіс Ранніт, естонський поет, історик мистецтва і критик, є автором ряду студій про модерне мистецтво, одну з яких видало Юнеско.

Стаття Ранніта була опублікована в кварталнику *The Yale University Library Gazette* (том 51, ч. 4, 1977).

При статті Ранніта були репродуковані чотири дереворизи, як також був опублікований на 5 сторінках майже повний список книжок і публікацій (приблизно 135), які оформив або ілюстрував Яків Гніздовський, від перших рисунків у львівському *Комарі* 1933 до 1976 року.

1. Найбільш вичерпні лексикографічні статті про Україну англійською мовою можна знайти в *The Ukraine, A Concise Encyclopedia* (Toronto: University of Toronto Press), т. I (1963), стор. 960-1097 (Література) і т. II (1971), стор. 524-75 (Мистецтво). До речі, проект обкладинки цієї енциклопедії виконав Яків Гніздовський.

Рунеберг (1804-77) не написав ані одного рядка вірша по-фінськи, komponуючи свої поезії тільки матірньою мовою, по-шведськи. Не зважаючи на це, він для фінів був і є не тільки національним поетом Фінляндії, але й творцем фінського *Kunstdichtung*. А в добре відомому випадку амбівалентности (двовартности) багатьох ірландських авторів, що постійно писали по-англійськи, уважають — і то навіть англійські критики — *ірландськими* письменниками. Складне питання культури виразно загострене політикою, якщо такі визначні постаті літератури українського роду, як Микола Гоголь і поет Володимир Нарбут (1888-1944), твори яких рясніють українським льокальним кольором, від російських критиків ще не визнані як українці, хібащо в негативному сенсі. Наприклад, відомий російський критик Ніколай Полевой (1796-1846), пишучи у *Московському Телеграфі* (том 44, 1832, стор. 262-267), вважав Гоголя українцем (малоросіянином), представляючи його як такого, що не знає російської мови і, як українець, є винятково поверховий і сміховинний письменник. На цьому місці варто пригадати, що українська національна культура приблизно тисячолітньої давности і має спільні основні корені з російською і — частинно — з польською і білоруською культурами. Західня Україна розвинула виключні особливості своєї цивілізації в зустрічі з Польщею і Австро-Угорською імперією.

Яків Гніздовський походить з Західньої України, і хоч він ніколи не жив у Росії, на Заході його деколи називають мистцем російського походження.² Народився він 27 січня 1915 року в Пилипчу в Галичині, державна приналежність якої від часу його народження змijenялася кілька разів, скінчив гуманістичну гімназію старого типу у Львові, колись одному з великих торговельних міст середньовічної Європи, а пізнішому центрі культури ренесансу і барокко та осідку трьох архієпископів: римо-, греко- і вірменсько-католицького. Коли збагнути сполуку простоти, безпосередности і майстерности, з якою Гніздовський змальовує життя українського села, наприклад, оригінальний своєю будовою селянський дім або хату³ із стінами, характеристично вкритими ззовні глиною і побіленими, то не можна не побачити його життєвого зв'язку з українським сільським побутом. Одначе до свого українського характеру Гніздовський ще додає перспективу на світ як

2. Наприклад, у недавно виданому Смітсонською Інституцією каталозі виставки *American Prints from Wood*, яку організувала Джейн М. Фармер (Jane M. Farmer) (Вашінгтон, Д. К: 1975), стор. 89.

3. Див. його ілюстрації до *Ukrainian Folk Tales*, translated by Marie Halun-Bloch (New York: Coward-McCann, 1964), зокрема стор. 73, де зображене подвір'я в українському селі.

цілість, що знаходить своє особливе оформлення в його мистецтві як контемплятивна постава до всіх живих речей: людей, тварин, птахів, краєвидів, овочів і городини та рослин. Може це власне віддзеркалює почасти його досвід із космополітичною культурою Львова?⁴

II

Яків Гніздовський не тільки досконалий маляр і скульптор, але також визначний есеїст,⁵ проте тема цієї статті — це його графічне мистецтво, а точніше, його дереворизи (він також уживає принагідно лінолеум). На жаль, у багатьох фахових книжках, а навіть у лексикографічних творах уживають термінів "деревориз" (woodcut) і "гравюра на дереві" (wood engraving) некоректно і неправильно. Хоч обидва процеси можна окреслити як ксилографічні, все ж між ними існує принципова різниця, яку корисно постійно вияснювати. У дереворизі лінії та площі рисунку є в рельєфі, а відбитки позитивної частини бльоку з тієї причини

4. Гніздовський навчався пізніше у мистецьких школах Варшави і Загребу; від 1949 року він живе і працює в Сполучених Штатах Америки.

5. Див. його *Малюнки, графіка, кераміка; статті* (Нью-Йорк: видавництво Пролог, 1967), 178 стор.

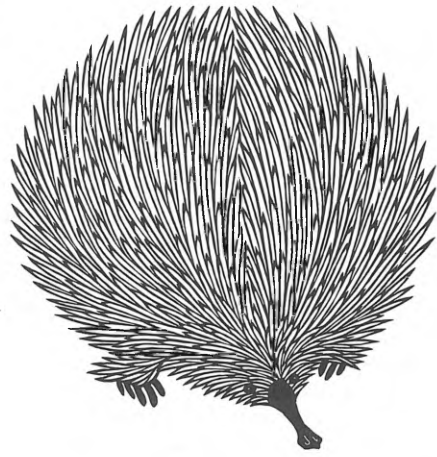
Молитва, деревориз, 1944

Молодість і старість,
деревориз, 1944

Нага, дереворіз, 1952

Їжак, дереворіз, 1974

— чорні. У гравюрі на дереві (wood engraving, німецький термін Holzstich), де вживається квадратний дерев'яний бльок, що дозволяє на більшу деталізацію, рисунок є вирізуваний як у гравюрі на металі. Знаряддям, що вживають для дереворіза, є ніж; коли ж мова про гравюру на дереві, то це різець або граверське рильце (грабштихель).

Гніздовський мистець дереворіза в ортодоксальному сенсі, а не гравюрі на дереві. Його ранні друки (відбитки) з часу біля 1944 року виявляють стилістичний вплив Дюрера.⁶ Наслідуючи дюрерівські *Страсті* та, може, ще *Апокаліпсу*, Гніздовський кладе наголос на засоби, за допомогою яких можна сугерувати світла і тіні ножем: вживаючи тут лінії різного згущення, він надає дереворізам бажаних тональних ефектів. Водночас з його раннім захопленням Дюрером з'являється й коротке наближення до експресіоністичних тенденцій австрійця Егона Шіле (Egon Schiele, 1890-1918) — у дереворізах *Перед сном* (1944) і *Нага* (1952) —

6. У книжці Hnizdovsky: *Woodcuts, 1944-1955. A Catalogue raisonné* by Abe M. Tahir, Jr., with a foreword by Peter A. Wick (Gretna: Pelican Publishing Company, 1976) мистець на стор. 3 стверджує: "Його [Дюрера], *Малі Страсті* і *Великі Страсті* вважав я тоді [1944], як і тепер вважаю, вершом графічного мистецтва, до якого могло наблизитися хіба орієнтальне мистецтво". Деякі дереворізи Гніздовського 1944 року, як і його *Картярі* (1953), які є ще під впливом Дюрера, насправді виявляють більше лінійної і психічної життєвості, ніж дереворізи самого Дюрера. Однак за винятком одного лише бльоку, а саме *Св. Ієронім і лев*, що був друкований як титульна сторінка книги *Epistolae* св. Ієроніма (Базель, 1492),

та до росіянина Владіміра Фаворського (1886-1964)⁷ — в дереворізі *Молодість і старість* (1944). А дещо пізніше стають наявними впливи мистецтва традиційного китайського і модерного японського.

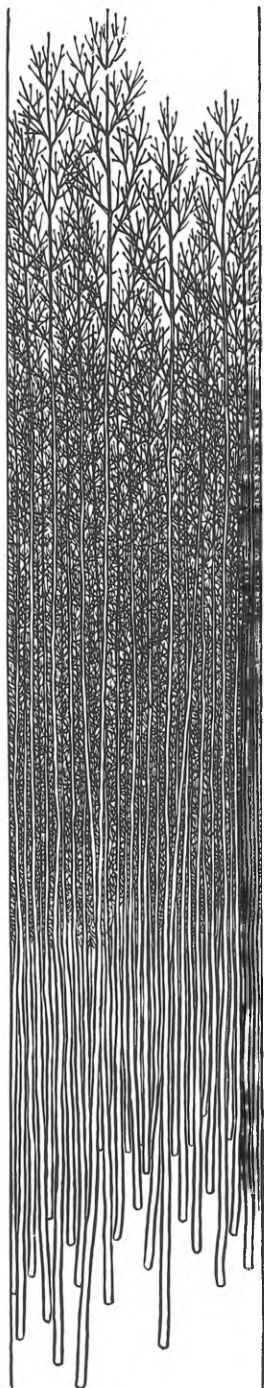
III

"Китайська" інтерлюдія у творчості Гніздовського охоплює приблизно роки від 1958 до 1964. Незвичайне вникнення у світ китайської естетики відчувається в *Лісі на весні* (1960), у двох дереворізах з темою *Смереки* (1958), в *Молодій вербі* (1961), *Полі* (1962), *Сосні* (1963), *Зимовому дереві* (1964) та в інших, включаючи й пізніший приклад — лінорит *Сосновий ліс* 1972 року. Як дивитися на ці картини навіть отак собі, відразу пригадується клясична приказка китайських і японських мистців, що "хто вміє добре копіювати великого майстра, той сам великий майстер". Бож справді, ці картини до тієї міри "китайські", що вони можуть поставити любителя-глядача перед суттєвими проблемами: дуже помітна у Гніздовського детальна дбайливість і прецизій китайців у зображуванні дерев і краєвидів, і він являється нам як мистець, мислитель і вчений та поет в одній особі. Ці дереворізи виявляють на перший погляд таку прозорість і м'якість, а водночас таку елегантність, що можна їх взяти за кропітку роботу пензля або за рисунки м'яким пером. Тут теж духова непорочність і релігійна постава орієнтального філософа. Одначе ніжний гумор і дотеп Гніздовського не знаходять застосування у цьому гармонійному вислові набожної постави до Божих творів рослинного світу. Для автора цих рядків такий стиль, що поєднає поетичну вірність

не існують фактично ніякі підписані або удокументовані дереворізи Дюрера. Таким чином перевага дереворізів Гніздовського над дюрерівськими є перевагою над анонімними вирізувачами рисунків Дюрера. А у ще дальшій перспективі Гніздовський духово і технічно ближчий до Дюрерового вчителя Мартіна Шонгауера; його твори, як і Шонгауера, виявляють просте відчуття спокійної краси і свідоме змагання до поетично ідеального образу, що сильно контрастує з часто неспокійними риторичними працями Дюрера.

(Як матеріал Гніздовський уживає дерево груші або вишні. Усі відбитки, що про них мова в цій статті, відтворені в *Catalogue raisonné*, — це дереворізи, хібащо зазначено інакше. Шістнадцять з них знаходяться в Єйльській Колекції Книжного Мистецтва, де власне на осінь запланована виставка Гніздовського).

7. Недобре склалося, що високообдарований Фаворський змінив коло 1930 року свій винахідливий стиль на соціалістичний реалізм і став опісля офіційним графіком Радянського Союзу. Його шедевром залишаються ілюстрації до біблійної *Книги Рут*.

природі з відчуттям понадчасового спокою, це наче продовження традицій майстрів династії Сунг, — доби (960-1280), якій на зміну прийшло, на жаль, мистецтво щораз більше декоративного й конвенційного манеризму.

Вже менш цікаві та з більшою мірою наслідування від "китайських" дереворізів Гніздовського шість його ліноритів, виконаних у 1952 році у неояпонському стилі. Тоді як мистець зумів зберегти власну ідентичність у своїх "китайських" творах, він переважно "не є собою" у цих більш динамічних, декоративних і з малярського погляду "японських" композиціях. Все ж вони достатньо витончені й віртуозні, а зокрема більш контемплятивна *Бібліотека*, в якій одна особа, тримаючи книжку, піднімається по східцях в аврі замріяности, а друга на передньому пляні — читає книжку. Якщо мова про кольори, то цей твір нагадує до деякої міри настрої ніжності і стишену палітру інтер'єрів Ж. Едварда Вюйярда (J. Édouard Vuillard), однак без Вюйярдівих "прустівських" нюансів нервовості й апатії. Хотілося б запитатися, може, ця інтимність і поетичність це відгомін чарівної верленівської атмосфери (ще з передверленівського часу) лірики Тараса Шевченка (1814-61), українського національного поета? Шевченко, який ще жде на удачний переспів англійською мовою, вніс в український вірш ноту ліричної пісні, південну ніжність звуку і кольору, яка, здавалося, майже творила наново слов'янську поезію в мові й ритмі нової музики і нової простоти. Шукаючи все життя тієї ліричної простоти, Гніздовський опанував її вперше в деяких своїх графічних працях орієнтального стилю.

Чи було у Гніздовського бажання йти за схемою, моделю і прикладом спершу західних, а опісля далекосхідних мистців,

Ліс на весні, дереворіз, 1960

прагнення поєднати у своїй творчій праці Захід і Схід? Може, це був звичайний реверанс у бік великих традицій в горизонтально найширшому сенсі слова? А може, йдеться тут про щось більш прецизне й витончене? У своєму есеї "Спляча царівна" (у книжці *Малюнки... статті*, стор. 81) Гніздовський намагається пояснити своє наслідування історичних стилів. Порівнюючи мистецтво до сплячої царівни з народної казки, він спершу обстоює думку, що є багато шляхів до скляної гори, щоб розбудити царівну, але опісля редукує ці шляхи до двох:

... між двома вимогами, між лекцією історії і власним інстинктом, мистець має зробити вибір і рішення. Лекції історії не можна недооцінювати. Вона дає високі приклади, які є мірилом якості форми, що зобов'язує кожну добу і кожний стиль. А найважливіше: лекція історії каже, що той, хто вибирається в похід будити царівну, — мусить себе спершу добре підкувати.

IV

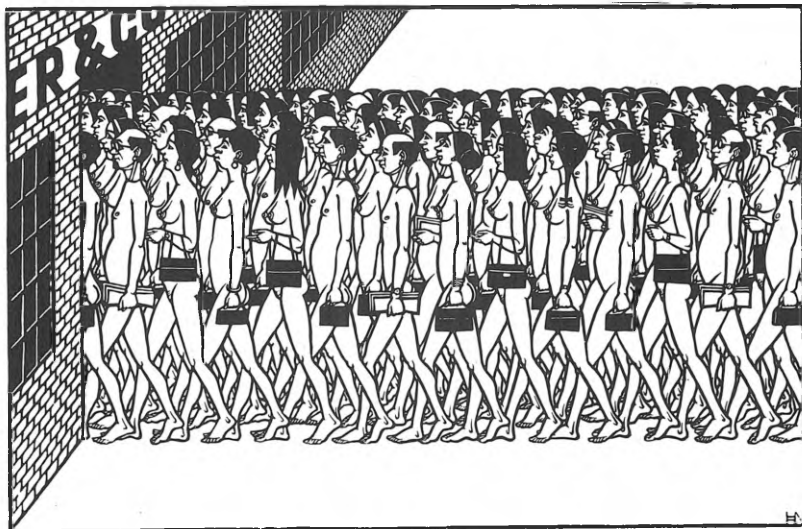
Приблизно від 1960 року було ясно, що Гніздовський зумів проникнути візуальний об'єктивний світ феноменальною технічною вмільстю. Виглядало тоді, що він доходить до нової зрілості з трьох напрямів. Поперше, він застосував витончену "каліграфію" фактури до поверхні бльоку (*Поле*, 1962; *Китиця*, 1963; *Індик*, 1963; *Гінґко*, 1964; *Соняшник*, дереворіз і лінорит, 1965; *Пшеничний лан*, 1965; орангутанґ *Енді із звіринця у Бронксі*, 1965.⁸ Подруге, неспроможний визволитися від сильної виразистої, архаїстичної лінії і твердих, чітких контурів середньовічного дереворізу, Гніздовський передавав його модерністичну трансформацію в індивідуальній формі найдальшої зпютованості і сили (*Вікна*, 1964; *Пелехата*, 1965; *Замок на хмарі*, 1967; *Вазон*, 1970; *Червона капуста*, 1971; *Ірис*, 1972; *Тюльпани*, 1972; *Сова*, 1975).

Обидві по суті не пов'язані постави (у першій групі Гніздовський зацікавлений передусім в елементах образowego збагачення площини, а в другій у створенні ілюзії простору) поєднуються в

8. Остання із згаданих праць помітна своєю срібною прозорістю фактури, що нагадує де в чому місячну сцену з *Книги Рут*, де Боаз спить, а Рут стоїть перед ним віддано навколішках. Проте, видно поважну різницю в їх композиційному укладі. Фаворський застосовує Сезаннів принцип фрагментизації простору; Гніздовський споює простір в одну цілість, перетворюючи монолітним способом подобу орангутанґа в одну велику форму, що складається з більше овальних і хвилястих узорів разом з дрібними трикутними формами у мозаїчному укладі.

його третьому прийомі, коли площа стає простором, витворюючи єдину сильну, орнаментальну простірну одність (Баран, 1961; Черепаха, 1962; Безлисте дерево, 1965; Профіль барана, 1969; Два барани, 1969; Сплячий кіт, 1970; Юкка, 1972; Callistephus, 1972; Сосновий ліс, лінорит, 1972; Ранні тюльпани, лінорит, 1973; Їжак, 1974; Ківі, 1975; Отара овець-меріносів, 1975; Отара ягнят, лінорит, 1975). Власне у графічних працях цієї третьої групи Гніздовський здобувається на свою справжню оригінальність і повну зрілість. Коло або овал — всеохопний композиційний елемент, який щораз сильніше притягав мистця в останніх двох десятиліттях, — повертає його назад до праджерела всякого формалізму, що шукає класичної концепції суцільно заокругленої форми, як у рисунках Рафаеля і всіх творях, що тут репродуковані. Гніздовський досягає тепер всередині цієї циркулярної композиції субтильніше злиття великих і малих форм. Ясно зарисовані лінії набирають оркестрального тону і органічно в'яжуться у слухняному ритмі в одну велику гармонійну орнаментальну схему, де всі зорові елементи — лінія, форма, тон, барва, фактура, світло і простір — здобувають органічну синтезу. Перед обличчям цього незвичайного руху складників, причин і субстанцій в напрямі абстракції питання абстракції чи реалізму стає зайвим. Вони ж бо поєднані, повернені в плавкий стан у криволінійних ритмічних зворотах та в грі світла над нашаруваннями площин. Є тут, звичайно, реалізм, бо Гніздовський вірний природі, але появляється одночасно той рід абстрактного мистецтва, що його німці називають "uebergegenstaendliche Kunst" (мистецтво, що стоїть над предметом, на противагу "gegenstandslose Kunst", мистецтву без предмету). У творах Гніздовського стає помітним шукання філософської правди, як знаходимо її у природі, а також пошук за ідеальною красою на абсолютному рівні, що випливає із студій природи, але насправді у *протилежності* до баченої реальності. Таким чином абстрактний рисунок, перекинутий у дереворит, стає метафізичним принципом, який знаходимо у всіх речах, видних і невидних, матеріальних і духових. Як прийняти це за точку виходу, стає для нас важливим ставити розрізнення у кропіткій творчості Гніздовського між "disegno interno" (категорія внутрішнього бачення і формативне джерело образів) і "disegno esterno" (фізична дійсність дереворіза, лінеарні контури). Сам дереворіз Гніздовський підносить до принципу ідентифікації рисунка з *ідеєю*, до абстракції, базованої на даних зміслового сприймання, що все ж не виростає з них самочинно і не є виявом тільки цього одного елементу.

В засягу ритмічної схеми, подиктованої рисунком, дереворізи

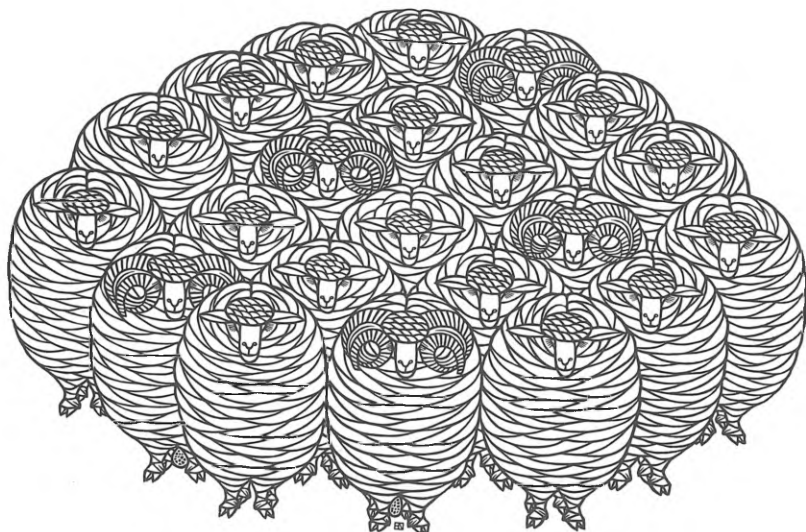
7:45 ранку, дереворіз, 1972

Гніздовського втілюють точно наслідування не так даної наперед реальності, як внутрішньої візії мистця.

V

У своєму есеї "Український гротеск"⁹ Гніздовський розглядає цю властивість у Гоголя і Нарбута (мистця, 1886-1920), при чому гротеск для нього це доповнення фізичної краси, бо репрезентує в матеріальному світі доброзичливе zdeформування людських взаємин, як це є з комічним у духовому світі. Гніздовський постійно посилається на ідеальні типи гротеску — Дон Кіхота і Санчо Пансу. Трагічний патос першого з них чужий Гніздовському, зате Санчо Панса живе в деяких його творах; хоч він втрачає у Гніздовського дещо з своєї сільської хитрватости, він значно здобуває в нього у площині дотепу, глузду й манер. На ділі гротеск наявний тільки у декількох його творах (*Картярі*, 1953; *Пелікан*, 1966; *Орел*, 1968; *Зебра*, 1970; *Гуска*, 1970; *Зебра II*, 1972; *Телефонні будки I, II*, 1972; *7:45 ранку*, 1972; *Якобінський голуб*, лінорит, 1973; *Hooded Merganser*, 1974; *Grebe*, 1974), а тільки у *Картярах* і *Телефонних будках* видно справжній гротеск у змісті; в

9. Вперше опублікований в журналі *Арка* (грудень 1947), а пізніше включений до книжки *Малюнки, графіка, кераміка; статті*.

Отара овець-меріносів, дереворіз, 1975

інших працях є тільки натяки на це в зовнішній формі (птахів і тварин).

Найкращі праці Гніздовського характеризує не гротеск, а найчистіший гумор, добродушний гумор, тонкий і зрілий, у стилі вирівняної особливої завершеності (*Баран*, 1961; *Вівця*, 1961; *Енді із звіринця в Бронксі*, 1965; *Профіль барана і Два барани*, 1969; *Їжак*, 1974; і, мабуть, особливо *Отара овець-меріносів*, 1975, що скомпонована майже як китиця квітів). Тут уже нема Санчо Панси, бо Гніздовський недолюблює тепер вайлуватої і задерикуватої манери Панси, який уже не зацікавлений у службі своєму панові, але в тому, щоб самому бути паном. (Для Гніздовського сучасний світ повний таких Санчо Пансів). Гніздовський продовжує свій шлях як скромний служитель не Дон Кіхота, але речей як таких, у природі й мистецтві. І якраз у цій скромній поставі слуги й пана в одному (який не бажає ні над ким чи ні над чим домінувати) ми знаходимо непохитність мистецького шукання гармонії. З цієї причини лінія Гніздовського ніколи не обривається раптово; вона повигинана і пом'якшена, або навіть пропущена, щоб викликати враження модуляції світла і тіні. Нема там дидактичної, моралізаторської тенденції й академічного догматизму. Лінія не проведена до трагічних ноток, вона прямо пестить ті форми, що їх зарисовує, а стиль характеризує настрій ніжності й відданої емоційності. Таким чином принцип стабільності чи балансу лежить

постійно в основі різних метод Гніздовського, якими він регулює рух і силу — навіть у його найсильніших працях (див. для прикладу його *Червону капусту*, що тут репродукована). Лінія в нього ніколи не нервова, однак вона тремтлива, і її сильний і впевнений ритмічний пульс надає їй вітальності, до речі, зовсім незалежної від самого предмету. Це власне дія справжньої символізації, в якій предмет стає підметом і врешті чистою абстракцією.

Суть мистецтва Гніздовського, яку можна критично підсумувати як грацію, чар, невимушеність, радість і клясичність, знаходить свій найпростіший і, може, найбільш наблизений до досконалости вияв у серії рослин і квітів п. заг. *Flora exotica*, опублікованій Годіном (Godine) у 1972 році. Тут маємо п'ятнадцять дереворізів прекрасного широкого розмаху та одуховленого виконання, які можна сприймати як притишену довгу поему на хвалу упорядкованого і контемплятивного життя, близького до землі та все ж таки незвичайно поетичного. Колекція виглядає як цикл *Andachtsbilder*, а навіть молитов, бо твір мистця родиться з медитації та відданости. Є тут і палкий подив і покора сприймання, що подекуди нагадує ці якості у Фра Анджеліко, Люки делла Роббія, Шардена і Моранді. Яків Гніздовський творець спокою і щасливости, людина дуже лагідного усміху, яка репрезентує великий, хоч забутий світ, що в ньому ані Маркс ані Фройд не відобрають ніякої ролі.

З англійської переклав
Василь Рудко

ЦЕ НЕБЕЗПЕЧНИЙ ШЛЯХ

Богдан Бойчук

Стенлі Кюніц — це поет нашого часу небезпеки, коли зло виявлялося у найжорстокіших в історії формах, коли людина боліче роздиралася між нелюдяною дійсністю та потребою людяності. Народився він 29 липня 1905 року у Ворсестер, Массачусетс (декілька тижнів перед його народженням батько Кюніца покінчив самогубством). Середню освіту здобув у ворсестерській Клясичній гімназії, а високу в Гарвардському університеті. Між двома війнами Кюніц займався журналістикою, редагував журнали і біографічні довідники про письменників, працював на фармах і писав поезії і літературну критику. Загроза нацизму в Європі змусила Кюніца, гуманіста і ворога всякого насильства, прийняти військову службу, але він відмовився носити зброю. Після військової служби викладав у багатьох американських університетах, останньо в Колюмбійському і Єйл. Кюніц відомий теж як перекладач з російської і останнім часом української літератур. Перша збірка поезій *Інтелектуальні речі* вийшла 1930 р., друга *Пашпорт на війну* 1944 р., а *Вибрані поезії 1928 — 1958*, які включали третину нових поезій, вийшли 1958 р. і принесли Кюніцу найбільш престижову нагороду Пулицера 1959 р. Збірка *Пробне дерево* 1971 р. принесла йому широке визнання, як і книжка есеїв *Вроді порядок, вроді примхи* 1975 р. Позаторік Кюніц був запрошений на дорадника поезії в Конгресовій бібліотеці у Вашингтоні.

Стенлі Кюніц належить до тих поетів, які протинають явища і події гострим лезом інтелекту, не покладаючись виключно на почуттєвість, але й не виключаючи її. Не можна теж обмежити засяг Кюніца тільки до нашої доби, — він справді бачить і розуміє наш час крізь призму історії. "Я продовжую — пише Кюніц — читати старих майстрів, бо вони заражують мене людськими можливостями. Марна і пуста амбіція — бажати мистецтва відірваного від спадковости, так наче б традиція була цистерною жаб, а не життєдайним фонтаном. Поет без відчуття історії — це недорозвинена дитина". Формально поезію Кюніца можна поділити на дві фази: перша включала б його ранні речі, які характерні ритмічною і строфічною регулярністю, технічною віртуозністю, еліптичністю і ляпідарністю ("Кюніц має кожну технічну віртуозність. Щобільше, він вміє стосувати свій

бездоганний і радше ляпідарний стиль до найбільш фундаментальних тем та емоцій” — Річард Вілбур); до другої фази можна включити збірку *Пробне дерево* та останні, не публіковані ще окремою книжкою, поезії; тут поет застосовує вільний вірш, місцями й прозо-поезію, форма тут менше контрольована, легша тоном, більше безпосередня, а мотиви більше персональні і сучасні. “Вже під появи *Вибраних поезій* я прямував до більше відкритого стилю — каже Кюніц — базованого на природному ритмі мови. *Пробне дерево* (1971) схоплює мій пошук за прозорістю мови і візії. Можливо, самий вік змушує мене обняти велику простоту, коли намагаюся увільнитися від вузлів і obsesей молодости”. Зміст поезій Кюніца пронизують дві протилежні пасії: це потяг людини до жорстокости (ці мотиви домінують у першій фазі) та потреба людяности людині (що сильніше виявляється у другій фазі). Зудар цих двох пасій драматично виведений у вірші “Батько і син”, де син просить батька: навчай

В Гемарі ніжности ласкавої твоєї,
Аби дитиною я був для тих, що у жалобі,
Для найдухів у полі — братом,
І другом непорочности та всіх ясных очей.

У відповідь батько повернув до сина бліду й тупу діру обличчя. Свого часу Теодор Реске (Theodore Roethke) відмітив, що Кюніц “...має гостре і болюче відчуття, що значить бути людиною у цім столітті...має відважну драматичну уяву, що витискає значення з безвихідного і тяжкого матеріалу”. Щоб акцентувати вияви жорстокости і небезпеки нашого століття, поет залюбки звертається до таких же виявів у минулому і таким засобом дає відчуття їхньої історичної перманентности, що посилює їхню загрозу, але й посилює теж потребу протиставитись їм. Така взаємодія минулого з сучасним, навіть мітична — схоплена в одній з найкращих поезій Кюніца “Наука ночі”, де поет звертається до своєї зимної “зоре-очманілої” ночі-любви чи ночі-візії з “метафізичним диким серцем”, яка лежить у безтямності “засипана звапнілим снігом снів”:

О, мрійнице, моє загублене ребро,
Твоя плянетна курява несеться
Аж за архіпелаги міту й світла.

В цих коротеньких трьох рядках особисте глибоко пов'язане з біблійним (загублене ребро), мітичним і констеляційним. В темній магічній взаємності минулого й сучасного, плянетного й особистого, мітичного й людського, — людина переростає своє

омісцєвлення і свою часовість, переходить границі земного і її клітини б'ють у темний такт всесвіту:

На місяці мої невтишні руки,
Кожнісінька клітина тіла має серце,
І всі мої серця дванадцятю б'ють.

Мітологічно-історична взаємність чи залежність віддана теж у поезії "Підхід до Теб", де поет говорить про сфінкса жіночої породи:

Вона глузує з мене — музики язик,
З породи філософій і пустелі,
Мінлива в формі, півтанечниця, півкіт,
Жонопелюста ночі, левовонна рожа,
Якій я устроїв з конечности героя,
Як загадкову відповідь, болючий скорч.

Тут, до згадуваних уже фрагментів минулого і фрагментів міту, поет як сучасна людина вносить ще елемент статевости — устромлюючи в жінку-сфінкса болючий скорч. В чудовій поезії "Дорога вниз" взаємодія міту і людини набирає іншого аспекту; поет змальовує у ній христоподібну постать героя, який ніс у містичні поля, до підземельних келій, золото своєї особистости. Кюніц характеризує свого героя трьома словами *veridical with bane* — які тяжко повно збагнути, говорить тут про те, що героєм є правдивий чи повний правди через отруту чи завдяки отруті історії. Він спускається в підземні поля свого отця, щоб у батьковім плащі, який йому купило лихварське людство, вмирати по градусу щоденно, аж закінчиться коло життя. У цьому вірші поет переставив об'єкти і напрям дії, бо коли дотепер загроза йшла від темних сил минулого, то тепер ця загроза спрямована від людства на мітичного героя, який у своїй доброті повертає людям золото своєї особи.

Для повноти образу треба відмітити, що Кюніц часто приймає міт і минуле гармонійно; часто старі боги в лишаєх, які сидять, мов куски античних мурів, з терпеливим громом в очах, стають джерелом духовної повноти, взірцем досконалої, чистої і позачасової форми, яка захоплює й інспірує:

Ці брили мови, кам'яна любов,
Виправдують не випадковим віршем,
А формою речей внутрі часу,
З хаосу тесані, прості і чисті.

Коли ж поет з мітичних глибин і міжпланетних далей наближається до недавньої історії, — його образи стають драматичні-

ші, конкретніші і болючіші, що дуже виразисто віддано у вірші "Нічний лист". Люди тут забруджені "багном комерції", розчаровані, божевільні, ними кидають конвульсії доби, мов іграшками; і те, чим вони справді є, "аж корчиться від дотику того, чим хтіли бути". І поет мусить терпіти свій вік, де

Торгівлі нерви ниють у раменах,
Морозять переслідувань вітри:
Та ораторія зубів звіриних,
Те убивання синьооких міст,
Та заборона мислей і мистецтва.

Органічна взаємність минулого і сучасного дуже пластично віддана у трьох рядках назагал іронічної поезії "Злодій":

А за бальконом кардинальської палати,
Вдихаючи лаврово-мамертінську кров,
Лисавий вождь чекає на суфлерський підшепт.

Мова тут про Муссоліні, акторськуть якого підкреслено отим скупим штрихом "суфлерський підшепт", а лаврово-мамертінська кров, яку він вдихає — це кров мамертінської тюрми, кров тих, що були увінчані лаврами: мистців, поетів і музиків. Щоб усі ці загальні речі мали вагу, вони мусіли б мати відношення до окремої конкретної людини і щось їй чи про неї відкривати. Поезія Кюніца важлива і справжня якраз тим, що всі згадувані елементи завжди збігаються у фокус конкретної людини, часто цією людиною є сам поет. У вірші "Рефлексії біля поштової скриньки" поет спостерігає, як з його американських костей виходять предки (батько, матір) і з клунками йдуть у зворотну подорож до Європи, де

Забрали дім мій, друзів розігнали
І зуби й гордість вибили; мій люд — це влов
Мисливцям людських шкур в кролятник Європи.

Йде про переслідування і вбивання безневинних людей у геттах "істотами з сокирами у черепах". І поет, як кожна гідна людина в такі часи, чекає на листоношу з "милою рукою", щоб той приніс йому пашпорт на війну. Це одинокий егістенціальний випадок, коли Кюніц приймає (і то непрямо) зло, тобто війну, але в дійсності відмовляється вбивати чи навіть брати в руки інструменти вбивання. Він радше остерігає перед "язиком військовика", який скликає жорстоких, бере під мушку все, що людині дороге, і нищить пасторальне у житті; він остерігає, поки не пізно:

Коли очіці замалюють сірим
Й запалять нас, немов смердючий гніт,
То тямте, ми могли колись сказати:
Ми вчора мали й загубили світ.

Назагал предки тяжать на пам'яті і в поезії Кюніца, особливо тяжить постать батька, яка то набирає універсальних властивостей батька-творця, то, частіше, це батько для сина, потайний господар його крові, який ціле життя тримає сина в ланцюгах любові і, замість навчати його, дивиться з темряви тупою дірою обличчя. Коли ж Стенлі Кюніц звертає зір у майбутнє, то одинока певна річ, яка там видніє і якої не можна оминати — це смерть. У ширшому значенні, ціла історія — це скривавлений конверт адресований людині, це "широкий смертний скорч", і навіть в сучасності між живими ходять померлі, здираючи з лиць полуду і виписуючи свої гасла на стінах. Людині доводиться ціле життя чути "розмову пари хробаків у кроквах хати, яких уста наповнені трачинням", і жити у страху. Цей страх переданий в одній з ранніх поезій Кюніца "Головоротні медитації":

Але чому я буджуся від звуку
Людини в Масці,
Що тяжко йде по сходах?

Той самий мотив появляється знову в одній з останніх поезій:

Що мене невпинно будить,
мов сільського лікаря
стривоженого сном?

І похила віком людина, щоб обійти смерть, щоб її якось обманути, відзивається через поріг на стукіт смерті діточим голоском, мовляв, татка (по якого нібито прийшла смерть) нема дома.

Також саме в останніх поезіях Кюніца знаходимо всеприймання жорстокости і жаги, біологічного гону і смерті — віддане воно чи в не найкращій поезії "Король ріки", яким є тихоокеанський лосось, що пливе з океану вверх річок до своїх нерестовищ і перетворюється в постарілу безбарвну і майже неживу рибу, роздираючи на скелях черево. Це теж дуже вимовна метафора на старіння людини. Біблійна парафраза "*Іди, купайся в цих водах, множися і вмирай*" стає тут жорстоким біологічним приреченням, коли знемагає уява і закриваються чуття перед народженням дитини:

Тебе пожирає сухий вогонь.
Товщ капає з твоїх кісток.
Линяють флейти твоїх зябр.

Великий годинник твого життя
сповільняє свій хід,
а маленькі годинники поспішають без ладу.

У сліпій жазі до розпліднення, у сліпому гоні до розкладу і смерті
— приходить хвилина останньої екстази, останньої повноти,
своєрідного біологічного одуховлення:

в жорстоку межову годину
ти глянув в очі
свого тваринного ества,
скляні від божевілля,
і ти кажеш,
що він не зламаний, що він триває
пружистий і міцний
в осяяному стані
вічно приймаючи в спадок солоне царство,
з якого вигнано його
навіки.

Тут майбутнє, переступивши неминучий поріг смерті, переходить
у біологічне коло продовження в роді.

Який тоді сенс життя людини під тягарем загрозової і темної
спадщини, в оці жорстокої сучасності і з майбутнім, яке
в дійсності є кінцем? У своїй дуже ранній творчості Кюніц,
звертаючись до Творця, міг ще писати:

Велика тиша б'є: твоє
Незаперечне слово.

або:

Боги дають усім призначення і час.

Такий метафізичний сенс не вдоволив Кюніца, як і не вдоволяв його
генерацію. Згодом поет приходить до висновку, "що правда не
в камінні", тобто не в елементах, не поза людиною, "а в
архітектурі", тобто в ділах людини. І, не зважаючи на все, людині
лишається тільки факт життя:

Я йду готовий — не люблю, що бачу,
Та зв'язаний життям.

■

Стиль Кюніца, споглядно ніби простий, нелегко дається пере-
кладові. Трудність полягає в конденсованості мови та в тому, що
значення часто треба шукати не у рядках, а радше між ними —
часто саме у натяках на історичні чи мітологічні феномени, які є
ключами до сучасних і особистих значень. Наприклад, рядок to
which the continental shelves aspire (якого ждали шари

континентів) згушує в собі геологічний образ континентальних пластів, як і концепцію передісторичної єдності тих пластів, до якої сучасні розділені континенти стримлять, і саме ця концепція в перекладі затратилася. Знов же рядок *Youth is general all over America* (загальна молодь по усій Америці) сприйнятливий тільки тоді, коли читач усвідомить, що це пародія на рядок Джойса "сніг загальний по усій Ірляндії", і щойно тоді наступний рядок Кюніца (не буде снігу аж на другу зиму) набирає повного іронічного значення. А згадуваний уже рядок *veridical with bane* (трійлом віків правдивий) і в оригіналі і в перекладі — герметичний і вимагає особливого напруження уваги, щоб його повно розкрити.

Мова Кюніца дуже вишукана, він часто вживає рідкісні і маловживані слова, але саме ці слова точно віддають значення, колір і тон того, що поет хоче передати. Часом він навіть вживає незвичну синтаксу, наприклад, *that are become the land of your self-strangeness* (міняєшся в відчуження леваду), в цьому випадку, щоб передати теперішність і безпосередність акту зміни, і така синтакса не завжди перекладна. Особливе значення в стилі Кюніца мають його незвичні і дивні словосполучення, які ніби своєю споглядною відчуженістю чи несполучимістю творять унікальний і сильно вражаючий образ, а то й цілий комплекс образів: *star-bemused* (зоре-очманіла), *woman-petalled* (жонопелюста або жонопелюсткова), *lion-scented* (левовонна, лево-пахуча), а *sparrow-bronzes* (бронзо-горобці) вимагає прямо тривимірної зорової сприймальності — горобці на статуях викликають зорове враження єдності з бронзою, ніби бронзовіють. Деколи такі словосполучення перетворюються на музичну каденцію: *Pick-rocket, pick-thank music plucks the strings* (кишеньхопаи, дякохапні звуки і т.д.), що неможливо повно передати у перекладі. Ще трудніша проблема з зіставленнями слів, які викликають третє значення: *mother-folds* (фалди матері) у значенні матеріної утроби, чи *the dolor of my thrust* (біль мого прошибу) у значенні статевої пенетрації. Декілька цих вибраних прикладів ілюструють, з одного боку, деякі ознаки стилю Кюніца; з другого боку, показують деякі труднощі в перекладанні його поезій.

Цю статтю та добірку поезій Стенлі Кюніца в перекладі на українську мову передруковуємо тут із збірки віршів Кюніца п. н. Вінок цей, небезпека, що виходить цього місяця у видавництві "Сучасність". Перекладачами поезій у цій збірці є Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Іван Драч, Вадим Лесич, Юрій Тарнавський.

Із збірки "Вінок цей, небезпека"

Стенлі Кюніц

Наука ночі

Торкаюся тебе вночі, твій дар — це ти,
Моя ледахо,
Торкаюся — ти зимна, зоре-очманіла,
Міняєшся в відчуження леваду.
Яка спокуса костей одвела тебе
Благальністю доріг, яких не можу взяти,
В обійми привидів, яких не знаю,
Лишивши мужеськість мою на збитім полі,
Щоб стерегла тебе, коли лежиш глибоко
В безтямності,
Засипана звапнілим снігом снів?

Якби я й прослідив тебе аж до пологів,
Йдучи містами смертних проб твоїх,
Що й пробую у ревнощах робити,
Ти б вислизнула — на краю землі
Втекла б, де падають світанки беззаконні,
З твоїм метафізичним диким серцем.
Мій дотик на тобі, відсутній на віки.
Та ми не душі, а системи в русі
У хмарах незнання,
у мряці зір.

Вже наші задуми вирують і виходять
Від Діви, матері, і батька Лева.

О, мрійнице, моє загублене ребро,
Твоя плянетна курява несеться
Аж за архіпелаги міту й світла;
Яких далеких Магелланів ти коханка,
Для кого розкоші твого мистецтва?

Немов у склі, що збільшує мою затрату,
Я бачу спектр твій міниться в червоне,
Вселенна розпухає й рідне,
Наш світ летить (ще й як!) на всі боки.
Від темних сил і від абстрактних втеч
Викликаю тебе, твою особу й гордість.
Злети до мене з міжпланетних меж,

Усе ж до розпачу прикріплена до мене;
Затоками струмуючих вітрів
Внеси Молочного Шляху світанки
В замріяних очах на мій поріг;
І ласкою своїх медових слів
Рідинну мову місяця верни,
Яку викопуєш з копалень тайни.
Збудись!

На місяці — мої невтишні руки,
Кожнісінька клітина тіла має серце,
І всі мої серця дванадцятьою б'ють.

Переклав Богдан Бойчук

Між богами

У загратованій темниці ока
Сидять боги, патлаті, в лишаях,
Немов куски античних мурів неба,
У їхнім зорі терпеливий грім.

Ці брили мови, кам'яна любов,
Виправдують не випадковим віршем,
А формою речей внутрі часу,
З хаосу тесані, прості і чисті.

О, сестро, хмарою була ти й птахом,
Як Зевс зійшов дощем золотосексу,
Ми творим світ. Послухай, як пливе
Матерія в прозорих вічних формах.

Переклав Богдан Бойчук

Дорога вниз

1.

Ломив час тлінні руки.
А він спускався вділ,
на ті поля містичні,
ніс золото себе —
останню мужню цятку
матерії в умі,
що не змести екстазі,
ні метафізиці.

А він спускався вділ
трійлом віків правдивий,
у фосфоровий глей,
до підземельних келій,
де жив отець-печерник
і фунт за фунтом ник
із защіпок кольчуги;
він в батьковім плащі,
який лихварська раса
купила, без рубців,
щоб вибранець спасався,
вмираючи у нім
по градусу щоденно,
аж зробить повний круг.

2

Як маг помер, я голосив за ним,
і теж помер, забувши під листком
зірки, кужіль і кришталеву кулю.
Я обнімав каміння нетямуще
Під лінією грому цвіркунів,
де колісниця зимового сонця
летіла на полярну вісь.
Чому мені нараз так гаряче?
Мене спокушують уста дощу.
Чи треба знову вчитись віддихати?
Земні істоти, допоможть мені
оставити сові крикучій
гнітюче царство гибелі лісів
й порожні розгалуззя коридорів.
Повітря гусне в землю. Нагорі
напухли волохаті зерна,
немов комети в ніжній піні,
що м'яко відкриваються вночі
експлозіями в квіти.
Де рушиться м'язистий корінь,
міцна розкішногога дичина,
солонолуска, вкрита цвіллю,
тяжкі бізони династичні,
занурені в намул і мох,
підносяться, — і їхня кров
струмує жилами мого імення.
Хвала гушавинам! І темним рікам!

Час ломить тлінні руки.
Суквіття — це насіння.
Куди ступаю — листя
із коренем нарівні.
Відважний бог покинув
мене. Спускався вділ
він непоправно дикий
у хмарі золотій.
О, батьку у лісах,
наш батьку божевільний,
владико буйних мрій,
о, гордосте свічадна,
прийми під свій покров
дитя рососою п'яне,
в вібруючу любов
настроєна вселенна,
хоча б останнє серце
сконало; пригорни,
щоб давнє відживало,
тримай крізь ніч глибоку,
діли надії з нами,
ясні і досконалі,
як півня кругле око.

Переклав Богдан Бойчук

Набережна

Це був рік хмар, коли розвалилося моє подружжя,
Я спав у кріслі, побіч каміна, виложеного камінням,
змагався зі сном,
раз уздрів гессійського солдата,
виструнченого, в повнім
однострої, аж вибухнула полум'ям його голова.
Загостювали до мене ще лиш агенти FBI,
послані сусідами із набережної,
щоб перевірити, чи я, бува, не советський шпигун,
та й білки, що стрибали з дерев, мов на парашутах,
цокотіли в стінах, в шалі звірячого кохання,
і гасали по горищу, граючись у свої дурні піжмурки.
Я ніколи не наважився полізти нагору, щоб глянути, що там
діялося.

Навіть мої норовисті куріпки прилучилися до цих ігор,
ласуючи задами курей.

Тим, що вижили, склилися очі,
вони йшли в танець Св. Віта,
щось ніби сліпі, горбаті, вузькогруді
Ніжинські, поклавши крила на бедра,
гасаючи по дворі,
немов по сцені.

Ветеринар тільки похитав головою:
ні одна із них не уникла трутизни.

В цей рік хмар, коли розвалилося моє подружжя,
я топтав ріплю,
втоптував росаду в землю босою п'ятою,
під такт мотики:
білу й червону сосну, бальзамову смереку,
на крок одна від одної, двісті в ряд,
аж з Росситерового лісу
спіралею впала пісня дрозда,
сповіщаючи війну.
Господи, Боже! Кому це стільки років?

Це сталося десять тисяч дерев тому,
п'ять хат і десять тисяч дерев,
від коли вибухнули ластівки на Бавмановій башті
над поляною, де співав схимник,
як я тримав жмут коріння, що вилося в моїй руці,
цілюючи мої брудні пальці,
немов відспівуючи пташці.
Цей чужак, що прибиває тепер написи "Приватне!"
до стовбурів уздовж дороги
напевно думає, що він вже власник.
Я зупиняю машину за закрутом,
дряпаюся по купах каміння,
де вигрівається дикий виноград,
і входжу в ліс, мною споруджений
у темний край, обкапаний живицею,
крізь сміття літ.

Переклав Юрій Тарнавський

Портрет

Моя мати ніколи не простила моєму батькові
за те, що він наклав на себе руки,
та ще в таку незручну пору,
до того ж у міському парку,
в цю весну,
як я чекав, щоб народитися.
Вона замкнула його ім'я
в найтемнішій шафі
й не випускала його
хоч я чув, як він часами грюкав.
Як я зійшов з горища,
тримаючи в руці пастелевий портрет
губатого чужинця
з хоробрими вусами
й карими, нерухогими очима,
вона подерла його на шматки,
не відчинивши рота,
ще й дала ляпаса.
На шістдесят четвертім році життя
моя шока
далі щемить.

Переклав Юрій Тарнавський

Стара щербата нута

Моє ім'я С. Леві,
пустиня — це мій край,
засохлі — груди мами,
а батька я не мав.
Пісок навчав: будь інший,
каміння: будь твердий.
Я витривав — танцюю
над прірвою путей.

Переклав Богдан Бойчук

Яка пора ночі?

1

Одного літа я потонув в собі,
наче камінь
кинений в криницю,
і торкнув на дні
намул.
Коли я простягав стегно,
воно торкало темряву,
що сунула на мене.
Нудке життя
вливалося в клітини шкіри.
Тоді я поступово вчув
над рівномірним
віддихом землі
різкий нелюдський звук,
з чистіших сфер,
з невиннішого віку,
коли ще янголи
з прозорими очима, з ріками волосся,
летіли на планетах небом,
і кожний з них співав
одну розкішну ноту,
що розпускалася
в хоралах сфер.

2

Що мене невпинно будить,
мов сільського лікаря,
стривоженого сном?
Чому невтишне серце
сотий раз уже
човгає коридором
на нічний дзвінок?
Хто кличе — той потребує мене.
Чи міг би я
занедбати той клич?
Ніжний і настирливий дзвінок
стягнув мене із ліжка,
з обіймів любі,
хоч знаю:

я ще не готовий,
і ніхто там на порозі не чекає,
навіть кіт бездомний
не треться до ліхтарні.
Обдурений! Чи самодурений.
Ніколи не спокують цього.
Від моєї паніки
повинна б розпухати ніч!
Як посланець прибуде знову,
я вдаватиму
діточим голосом:
а татка нема вдома.

Переклав Богдан Бойчук

ПОРОГИ І ЗАПОРІЖЖЯ

Ю. Ш.

Ця стаття не про Пороги (їх було дев'ять на Дніпрі) і Запоріжжя, а про пороги і запоріжжя. Іншими словами, хай читач не шукає тут ні географії ні історії, хоч далі й буде кілька слів про Дніпрові Пороги та їх історію. Натомість буде тут трохи моралі, трохи філософії, публіцистики, суміжність літератури... Чисті жанри — чи вони ще існують? Об'єктивне — чи можна тримати його осібно від суб'єктивного? І навіть, якщо можна, чи варт намагатися? Як в образотворчому мистецтві, в писаннях наших чимраз частіше вдаємося до "мішаних засобів", сказати б, вклеюємо речі в картини, розмальовуємо скульптуру, намагаємося зробити пласке опуклим, а опукле пласким, шукаючи вищої реальності, чимраз більше усвідомлюючи, що речі й явища можуть бути відокремлені в нашій класифікаційній уяві, але не в житті і не в реальності ідеальній. Як зрештою роблять примітивні мистці африканських джунглів, яким може легше збагнути або відчуті єдність світу, як у 15-ому сторіччі чинив Карло Кривеллі, коли вклеював справжній великий ключ в образ Святого Петра, ніби той ключ справді відмикав браму раю, ніби той намальований Святий Петро міг вийти з рамок картини й впустити нас до раю.

Та мова тут не про жанри, а про життя. Елементарним символом життя може бути хода. Рівновага в ході зберігається, доки за рухом однієї ноги автоматично йде рух другої. Але тільки на мертвій фотографії можна зупинити навіки ту частку секунди, коли одна нога ще в повітрі, а друга вже в напрузі, щоб відокремитися від ґрунту. Рівновага існує, поки існує рух. Парадоксально, рівновага існує в відсутності рівноваги. Принцип вельосипеда, принцип літака. Зупинка означає втрату рівноваги, кінець життя. Ходити ми навчаємося рано, і пам'ять дорослої людини не зберігає спогаду про напевне драматичні копізії цього навчання. Але це була революція, остаточне включення в життя, після першого акту, крику болю на перерізану пуповину, і можна спостерігати на малих дітях, наскільки природніше лежати або плазувати на череві. Непритомні й мертві повертаються до цього первісного, може блаженного світу, що не мусить простувати вперед.

Та коли говорити про ходу як символ життя, не забуваймо й того, що не тільки мусимо іти, іти, іти, але не ходимо по рівному,

мусимо йти через пороги, часом незмірно, трагічно високі. Іноді перестрибуємо через них, іноді переступаємо, іноді перечіплюємося, іноді безсило зупиняємося або й падаємо перед порогом. Можна, звичайно, позірно відмовитися від ходи і від долання порогів. Назв'їм це нїрваною або сквородинським "світ ловив мене, але не впїймав" або аскезою чи ще їнакше, але — поки живемо — щоб осягти такий стан теж треба переступити через порїг, високий порїг мїж зовнїшнім і внутрїшнім, і, видима рїч, лишаються внутрїшнї пороги, прихованї вїд стороннього ока. Це не непритомнїсть і не смерть, а їнший триб життя. Унутрїшнїй мир полягає не в униканнї порогів, а в прийняттї їх, а це можливе в просторї фїзичному і в просторї духовому.

У радянських газетах є вїддїл: слїдами дописів. Припустїм, сьогоднї газета повїдомила, що завідувач такої собї крамницї обкрадає ту ж таки крамницю. За кїлька тижнїв газета повїдомить, що його знято з роботи (ї призначено до їншої крамницї). Це — слїд чи вислїд допису.

Сучаснїсть вмістила була мою статтю про самвидав на американському континентї, Солженїцина, Смотрича, ненависть, боротьбу й братерськїсть, шукання ї новї форми в лїтературї. Стаття була на багато адрес, і я хотїв би знати, скїлькох завідувачів крамниць знято з роботи і скїлькох нових призначено. Вона була надрукована майже два роки тому, в вереснї 1975 року, і, здається, я дав досить часу на реакцїї. Пора вже на "слїдами дописів", і теперїшня стаття до певної мїри на цю тему. Але не стїльки, щоб повїдомити про доконанї факти, як про те, щоб далї посунути аргументи попередньої, поставити крапки над деякими *ї*, показати, куди веде хода, накреслити їєрархїю тих порогів, що нас найбільше хвилюють, і, може, побїчно нагадати про перспективу запорїжжя.

А про доконанї факти коротко. Їх мало, і вони мало цїкаві. Автор дїстав багато листів вїд українських читачів, здебїльша з висловами солїдарности або ї захоплення. В українській пресї Б. Цимбалїстий у *Свободї* (26-30 грудня 1975) поставив тему ненависти в ширшїй контекст українсько-росїйських їсторичних стосунків. Один з нечисленних моїх росїйських приятелїв вїдсахнувся вїд мене. Один з моїх колишнїх друзїв, на шляху до малоросїянства, рїшуче прискорив свою путь. (Це був дуже цїкавий випадок народження малороса, і, тема важлива, може я повернуся, щоб її обговорити в окремїй статтї). Росїйська громадська думка, росїйська преса, один з головних адресатів статтї, до кого можна б застосувати *mutatis mutandis* слова Блока

(він писав це як звертання Росії до Європи, пробує переадресувати це до Росії) —

Вот срок настал. Крылами бьет беда,
И каждый день обиды множит,
И день придет — не будет и следа
От ваших Пестумов быть может!
.....
В последний раз — опомнись, старый мир!
На братский пир труда и мира,
В последний раз — на светлый братский пир
Сзывает варварская лира!

— від кого найбільше залежить, чи ненависті горіти й запалити все навколо чи згаснути, — як і можна було сподіватися, проблему ненависти зігнорувала. Бож не можна брати серйозно один-єдиний виступ одного автора, правда, надрукований двічі, раз з підписом Ский у паризькій *Русск-ій Мысл-і* (6 листопада 1975), а вдруге під прізвищем Сергей Рафальский у нью-йоркському *Новом русском слове* (18-19 листопада 1975) і під різними назвами, автора явно старорежимного, що нічого не зрозумів і не навчився і ніколи не зрозуміє й не навчиться, що намагався збути тему ненависти заявою, що вона, ненависть, не страшна, а... парканова (Де логіка? І зрештою, якщо навіть парканова, написи на парканах виявляють якусь частину громадської думки, особливо в підцензурних умовах, і плякати політичних кампаній розклеюються на парканах!).¹ Нарешті, літературні аспекти моєї статті викликали розумну, хоч дещо химерно адресовану статтю Богдана Рубчака в *Сучасності*, 12, 1975.

1. На додаток, [Рафаль]Ский не репрезентує російську політичну думку. Із його двоєдиної статті явно випливає, що він наш таки землячок з цинковими гудзиками, полонений величчю Російської імперії. Тип цей існує не одне сторіччя. Між іншими, увічнив його Панько Куліш, зацитувавши "твори" відповідних віршомазів. Одні з них писали по-українськи, як от такий собі Шишацький-Іллчі:

Чи є в світі такий край,
Як наше Руське государство,
Щоб так він цвів, неначе рай,
Щоб на півсвіта мав він панство?

другі смажили просто "на общепонятном":

Обширна славная Россия,
Две части света обняла,
Что перед ней края чужие?
Она пространна и светла.

Ця остання поезія підписана П. Базилевичем (статті Куліша 1857 і 1862 р.), могла б бути підписана Рафальським, могла б — Миною Мазайлом.

І так "іскра огню великого" лишилася тліти, і пороги лишилися непереїдені. Тут бере початок теперішня стаття, точніше, гроно шкїців про ходу і про пороги.

(Кодацький, Сурський, Лоханський) ТРИ ПОРОГИ СОЛЖЕНІЦИНА

Може найкращі місця в *Архіпелагу ГУЛаг*, якщо судити критеріями щирости, чесности й людської гідности, є ті, де Солженіцин з гїркотою справжнього болю й гордістю справжнього очищення оповїдає про те, як він переступив порїг кастовости. Хто читав *Архіпелаг*, напевне не забуде епізоду, в якому Солженіцин, уже заарештований і в невеличкій групі арештантів, серед якої є полонені німці, але ще перед допитом, відмовляється нести валїзку зі своїми речами й бере за належне, щоб її ніс один з німців, бо чи ж личить офіцерові виконувати *приниזливу* фізичну працю, та ще й коли це бачать солдати. Пізніший Солженіцин, після досвіду незчисленних справжніх понижень, у допитах, у в'язницях, у засланні не тільки знає, він кожним нервом і м'язом свого тіла відчуває й дає відчуті читачеві, яка безодня несправедливости й кривди, який фальш радянського новоклясового суспільства ховався в його наставленні того давнього часу. З обуренням і гнівом він викриває старого себе, без жалю, без виправдань, без викрутів, як на найстрашнішій сповіді, де не може бути жадного словечка неправди. Якби він не написав нічого, крім цієї сцени, він заслужив би на Нобелівську премію літератури і на — ніким і ніде не видавану — премію останньої, межової чесности.

Про глибину цього зламу свідчить і те, як часто, після першої сцени, Солженіцин повертається до свого попереднього комплексу і як нещадно його оголює й картає. Ось Барїнов, один з рїдких кримїнальних, що їмпонував авторові, що з ним той мїг би зїйтися, але ні, "офіцерське виховання не дозволяло мені" (175). Ось самохарактеристика: "В моїй головї, хоча вже пошматованї й розїрванї, все ще плавали уривки плутаних переконань, брехливих сподївань, удаваних поглядів" (280); "В офіцерській шкурї звикнувши до незаслужено-високого становища серед їнших, я і в таборі все лїз на якїсь посади і одразу падав з них" (353). І узагальнення: про уніформи — "Нам видається, що ми вдягаємося, але в дійсностї ми оголюємося, ми показуємо, чо ми вартї" (180); і остаточний вирок собі — "І чому треба звалитися на таборове дно, щоб збагнути своє вбозтво?" (191).

Але перед старим Солженіциним височїли ще два пороги, куди поважніші і куди важчі. Одному їм'я — "народ", другому — "Росїя". І цих двох порогів не здолав і новїший Солженіцин.

Обожнювати народ, краще — Народ, — російська традиція понадсторічної давности. Започаткували її ще романтики, на політичну програму перетворили народники, як демагогічне гасло використали більшовики. (Чимало з того перемавповано і в нас). Допомогла тут і сама російська мова. Справа тут у — річ добре відома — двозначності слова, що з одного боку означає націю, а з другого, нижчі, упосліджені верстви нації, поняття, що може бути довільно звужуване або поширюване, включаючи чи виключаючи залежно від потреби певні суспільні прошарки. Логічно неокреслене, гумове слово завжди супроводиться одначе почуттям захоплення, розчулення й замилювання, і тому можна користатися з нього, навіть нацьковуючи частини нації проти інших частин, нищачи мало не половину селянства, вимахуючи новоспеченим терміном "єдиний радянський народ", і так без кінця. Це один з тих випадків, коли облуда слова стає політичною проблемою і духовому здоров'ю нації стає на перешкоді міраж слова.

Хоч не без непослідовностей і суперечностей, Солженіцин ще в полоні цього слова, і воно застує йому поле зору. Говорячи про Прохорова, позитивний характер, Солженіцин коментує: "Мені в Прохорові відчулося, що він на камені збудований, на таких плечах багато чого в народі тримається. Ні до кого він не квапиться посміхнутися, похмуро дивиться, але і в п'яту ніколи не вкусить" (278). З приводу офіційного терміну для заарештованих *ворог народу* пише: "Вперше в історії народ зробився ворог самому собі, натомість здобув найкращого друга — таємну поліцію" (286). І загальнення: "Камера — тісна, але чи не ще тісніша *воля*? Чи не народ наш, виснажений і ошуканий, лежить поруч нас під полом і в проході?" (605). З чого виходило б, що інтелігенція — не народ. З другого боку, з народу виключені також *урки*. Нічого, крім ненависти, не має до них Солженіцин, з граничною злобою змальовує їхні злочини супроти політичних, жадної спроби не робить подивитися на них зсередини. Нема сумніву, в тюрмах і таборах вуркагани були найгіршим бичем політичних в'язнів, не було між двома групами людського контакту. Але чи нема в цьому хоч частково вини "партії та уряду", що поставили кримінальників у привілейоване становище? І якщо письменник обожнює народ, чи не мусить він хоч спробувати знайти зрозуміння також і для своїх і своєї соціальної групи мучителів? Тим більше, що пізніше, змальовуючи зміни в таборах після Сталіна і нової організації політичних, він змушений раптом кинути визнання, що тоді й блатні приєдналися до політичних під проводом останніх. Значить, скаже читач, мости були можливі? А з другого боку, в розділі про спроби втеч Солженіцин гірко констатує, що систематично втікачі були зраджувані й продавані

всією людністю. Так це теж не народ? Чи цей народ, цього разу не абстрактний, а конкретний таки кусає в п'яту?

Здавалося б, не так уже важко було б узяти цей, другий поріг. Та ні. Бо хоч ідеалізація абстрактного "народу" росте з народницьких концепцій і в суті речі чужа інтелігентові Солженіцинові, але він не наважується усвідомити це, сказати це виразно самому собі. Цей комплекс нагадує те, що в 19 сторіччі звали комплексом "розкаяного дворянина". Висловлювати такий здогад жорстоко, — але чи не тяжить тут над письменником, хоч як химерним це може здатися, звихнена кастовість? Відірваність від реального "народу", несвідомо, замасковується для самого себе піднесенням в ідеал народу абстрактного, сто років тому сказали б — народу-богоносця. Переборення цього комплексу ще більше утруднюється його зв'язком з третім компонентом, що для автора зветься Росія і є його святая святих. Довільний, алогічний знак рівності ставиться між поняттями "народ" і Росія. Можна б сказати, — хоч сам Солженіцин цього не каже, — святий народ і свята Росія. О, критичних, нищівно-критичних висловлень про минуле й сучасне Росії не бракує в Солженіцина, але було б нетактом цитувати їх в українському журналі, лишім це росіянам. Наведу тільки одне з них, щоб читач відчув посмак: "В ім'я слави наших прапорів і так званої "чести нашої батьківщини" ми душили, сікли й різали всіх наших сусідів, ширилися — і у вітчизні стверджувалося: важать наслідки" (596). Але це в Солженіцина та Росія, що не є народ. Або той народ, що не є Росія. Концепція абстрактного народу рятує виболілу концепцію Росії, обидва пороги стають непереборними, проти волі автора виходить на поверхню катастрофічна розбіжність між міркуваннями — і відчуттям або між відчуттям на поверхні і глибинним. Логіка падає навколішки перед тим, що сховане в самому шпикі кісток, може неусвідомлено для самої людини. Ці глибинні порухи й відрухи ще більше, ніж у прямих висловлюваннях, виявляють себе в окремих зворотах, недомовленнях і замовчуваннях. Їх аналіза була б невдячним, але цікавим завданням літературно-критичної й психологічної аналізи творів Солженіцина. Тягар кастовости, викритий самим письменником у безпосередніх виявах, і далі визначає світогляд автора в підсвідомих сутностях. Та в цій статті не місце такій аналізі. Можемо порушити тільки один аспект проблеми, другорядний для Солженіцина, першої ваги для його українського читача.

Химерний комплекс кастовости — ідеалізації "народу" — пристрасної закоханости в Росію виявляється дуже виразно в ставленні до уярмлених народів імперії. Ліберальний розум, упертість фактів кажуть Солженіцинові, що відмовити, скажімо, українцям права на незалежність не можна. Але подивімося, як це

формулюється: "Чим м'якші, чим терпиміші, чим поміркованіші (раз'яснительні) ми будемо тепер, тим більша надія відновити єдність у майбутньому" (49). Чи дуже це різниться від позиції Леніна 1919 року, коли він погоджувався на незалежну Україну, але тимчасово, поки не вляглися пристрасті, поки зброя в українських руках, а там побачимо? А от фраза, що проходила, мабуть, без усвідомлення того, що з неї випливає: оселі Архіпелагу, пише Солженіцин, "ятряться не тільки на далеких відшибах, але і в самому тулубі Росії коло донецьких і тульських копалень" (551). Якщо Донбас такою ж мірою як підмосковна Тула, — в осередку тіла Росії, чи ж не буде логічно бачити її ноги в Одесі й Єревані?

Яка географія, така і історія. Тут усе пройняте концепціями, що вірою й правдою служили й служать імперії. Вистачить одного прикладу. Сталінський терор порівнюється з — татарським ігом над росіянами. "Іго" в цьому контексті означає панування чужинців, але панування — термін неутральний, *іго* — насажений ненавистю. Об'єктивному історикові, ліберальному письменникові личило б таких термінів уникати. А якщо вживати, то послідовно: татари панували над Росією два з половиною сторіччя; Росія панує над татарами чотириста років. Панування Росії над татарами загрожує збереженню їхньої національної субстанції сторазово більше, ніж росіянам загрозувало панування татар. Але годі шукати в Солженіцина згадки про російське *іго* над татарами (і не-татарами).

Тут і там є в Солженіцина згадки про інші нації в таборах. Якщо їх повизбирувати, навіть багато. Але вся система образів, мало не всі зблизька окреслені особи — росіяни. Так у читача складається враження, що головний контингент таборників були саме росіяни. Це напевне не навмисне перекручення дійсності. Це наслідок його браку контактів з людьми інших націй. Побічно — це доказ неприродності того конгломерату націй, що зветься Радянський Союз. Своєрідне заперечення тези про творення єдиного радянського народу.

Ніхто не завдав собі труда вилувити з трьох томів *Архіпелагу* згадок про українців, згадок розкиданих, принагідних, нерозвинених. Але, коли їх скласти, картина виходить опукла, і то в двох аспектах. Виразним стає применшення ваги цих даних, байдуже свідоме чи ні, — і дійсність. Ось довгий список соловецьких в'язнів, усі росіяни і тільки росіяни (42), — між іншим проходила одним-одна фраза про привезення "басмачів" (але безіменних!). Ні слова про українську інтелігенцію, а ми ж добре знаємо імена — і список вийшов би, мабуть, не коротший, — із спогадів Семена Підгайного й інших. Далі чекаємо на згадку про українців аж до 239 сторінки, щоб знайти фразу про "західниць",

що намагалися христити своїх дітей. Про те, що Орачевський був українець, дізнаємося лише з побіжної згадки про його "хохлацьку впертість" (276). У мові про стукачів є фраза про те, як арештовували бандерівців, коли ті виходили з церкви (351). Інша дрібна згадка про них на стор. 403, при чому автор умиває руки, що говорить — ніби позитивно — про таких "харцизів". На стор. 464 на мить з'являється "жінка така зі Львова", що ставить на політзборах провокативне запитання, на стор. 593 "уніят" оповідає "щось з догматики". На стор. 611 так само на хвилинку з'являється бабуся Чміль, що говорить по-українськи, але тільки її прізвище й мова виявляють її українськість. Нарешті на стор. 628 є примітка про курсантів українського *училища*, що відмовилися придушувати селянський заколот і були всі перемелені м'ясорізкою терору. Навіть термін українці в більшості цих випадків заступлений чимсь іншим!

Третій том приносить трохи більше згадок про українців у таборах, але й далі ці люди проходять масою, без облич і постатей. В Екбастузі, довідуємося, їх була половина (133), табір ділиться на два і в одній половині лишаються "тільки щирі українці" (265). Зізнання в іншому місці: "В усьому таборі росіян було не більше половини" (320). Зароджується український національний центр (251). Жінок у Кенгірі "знайшлося багато не тільки горлатих, але й сміливих, особливо серед українських дівчат, яких і було в жіночому таборі більшість" (321). Зміну в режимі табору спричиняє завзятість і організованість українських в'язнів (249-251).

(З інших націй. От про чеченців. Звичай кривавої помсти тримає їх осторонь злочинів і зрад (423). От естонці, — з особливо характеристичним визнанням, яке варт занотувати тим, хто твердить, що в Радянському Союзі нема національної ненависти: "Не плакав ніхто. Ненависть душить сльози" (413).

Читач, що свідомо шукає такого матеріялу, повизбирає його зернятками, складе в цілість і переконається в тому, яку величезну роль відігравали не-росіяни в житті таборів і який відсоток не-російського населення покутував і гинув у таборах. Читач без спеціального зацікавлення майже не помітить цих "дрібниць", малих деталей. Для нього *Архіпелаг* буде насамперед або й виключно книгою про загибель російської інтелігенції і страждання російського народу.

Росія — ось той останній поріг, що відокремлює талановиту й вистраждану книжку Солженіцина від цілковитої об'єктивності. Звісно, нема нічого злого в любові до своєї батьківщини, і не про те тут мова. Мова про те, яка Росія в авторському серці — Росія як країна чи Росія як імперія. Звісно, дуже не легко росіянинові, чие виховання, ціла духовна атмосфера сторіччями будувалися на

колоніалізму, позбутися цих упереджень, навіть при наявності максимуму доброї волі. Цей поріг найвищий, і, щоб через нього переможно переступити або бодай переметнутися, треба зусилля майже надлюдського. Але без цього зусилля найщиріша суб'єктивна правда не може стати об'єктивною повною правдою.²

ОБОЛОНЬ МІЖ ПОРОГАМИ: ВІДСТУП

Мені кажуть: Солженіцин може мати свої хиби, але критикувати його — злочин, бо він перший і покищо єдиний, хто сказав усю правду про ленінсько-сталінський терор, про мільйони загиблих, хто зібрав цю правду, вже майже поховану в нелюдських умовах радянського режиму, й приніс її світові.

Відповідаю: клоню голову перед героїзмом і витривалістю письменника. Але — додаю два але. Одне: через психологічні пороги — не правда, а півправди. Дивися вище. Друге: не перший. Той, хто прочитає *Архіпелаг*, мусить прочитати або перечитати *Сад Гетсиманський* Івана Багряного. Рік видання — 1950, коли писання *Архіпелагу* (не з вини автора) ще не почалося. Подібність *Архіпелагу* до роману Багряного разюча. Дивним дивом ніхто про це путтям не написав. У квітні 1976 року *Нові дні* вмістили статтю

2. Один з проявів міражу Росії в Солженіцина є ідея необов'язковості, випадковості більшовицької революції. Мовляв, Росія перед революцією вже розвинула передумови до іншого, демократичнішого шляху розвитку, і революція безпотрібно кинула країну назад до найгірших традицій минулого. В *Архіпелагу* ця ідея — побічна і виявляється головне в протиставленні "кращої" тюрми й заслання в добільшовицькі часи, в інших творах Солженіцина ця ідея виступає як провідна й панівна.

Дискусії про те, як могла б повернутися історія, — більше належать до віри, ніж до знання й науки. Проте можна думати, що демократизація Росії була неможлива, поки країна лишалася колоніальною. Думка ця не оригінальна і може найкраще висловити її в своєму заповіті найліберальніший з російських царів, Олександр II: "Потужність Росії, писав він, заснована на єдності держави, а тому все, що може вести до потрясення цієї єдності і до окремішнього розвитку різних народностей, для неї згубне і не повинно припускатися" (1876). Мати демократичний режим у метрополії, тоталітарний у колоніях — важко. Коли колонії не за морем, а безпосередньо прилягають до метрополії, — неможливо.

Дозволю собі навести ще одну цитату, хоч і довгу. "Особливо мене мучило за їжею. Брудні руки, брудний посуд, брудні сорочки. Сякаються пальцями тут же за столом і потім, витерши їх чи не витерши, ламають ними хліб, який і я мушу їсти... Їдять всі з однієї миски, вмочуючи в неї свої ложки, облизані пореланими, заслиненими губами... Лайки, грубість рухів і жестів неопишуема. Обстановка страшна. Уяви собі низьке, темне й брудне корито, накрите дахом, з маленькими дірочками для вікон... В тому живе тридцять - сорок душ. На земляній підлозі мокра гниюча солома; стіни зе-

Р. Василенка "Солженіцин і Багрянний". Але автор ані словечка не обронив про цю подібність.

Насамперед та сама організація матеріялу. Кістяк обох творів — доля їхніх авторів під арештом. Від цього обоє раз-у-раз відходять, щоб нагромадити фактичний матеріал про радянську в'язничну систему. Книжка Багряного більше романізована, але ще перед початком роману читач знаходить попередження: "Всі прізвища в цій книзі, ... працівників НКВД та тюремної адміністрації, а також всі прізвища в'язнів (за винятком лише кількох змінених) — є правдиві". Крім фабульної рамки про зустріч братів Чумаків (фолкльорний мотив) і вгадування того, хто був провокатором (мотив детективного роману), усе решта — повна картина арешту, допитів і тюремного життя, відтворена з пам'яті, і це картини остільки ж незабутні, як документальні: камера в різного типу в'язницях, допит і техніка тортур, обід і харчування взагалі, параша, заборонені речі, труси, миття, голення, прогулянка, сміх і гумор камери, жаргон, лікування, карцер, транспортування, ціла галерея слідчих, кожний із своїм характером і методами — і всі ґвинтики того ж механізму, смерть у камері, вихід на волю, — цей список можна б продовжувати. Справжня енциклопедія радянської політичної в'язниці. Солженіцин має ширший розмах, бо його тема не лише про арешт, ув'язнення і допити, а й табір, і

лені від вогкості, з білими, пухнастими, неначе інеем вкритими плямами; скрізь мертві, посохлі мухи; дух поту, кожухів, дьогтю, махорки, цибулі, житнього хліба, людського дихання; щось кисле, застаріле, моторошне!

Я знов вражаюсь від свого горіння: як я не помічав уночі того, що потім з жахом помітив. Я кажу про страшний, їдкий, сверлячий сморід і паразитів! Це кошмар, ... справжній реальний кошмар! Коли мені дуже погано, мені завжди сняться сні, в яких я з чуттям божевільного жаху, огиди й одчаю бабраюсь в якійнебудь ямі, повній жаб, червей, гадючок. Тепер майже те саме було, тільки не в сні, а в дійсності. Я чув, як по мені лазили воші, такі ж самі, які я бачив на шиї у одного робітника. Може їх було не так і багато, але в мене було враження, що я засипаний ними, як зернами тої пшениці, що ми віяли. Як, як я не чув їх ті ночі, абсолютно не розумію! Тепер я лежав весь пронизаний жахом і такою огидою, що спазми, як хвилі, ритмічно стискали моє горло й груди. Я лежав, слухав і готов був щохвилини завити криком божевільних. Не кажу про храп, сопіння, стогнання, плюскотіння сплячих поруч зі мною на нарах".

Це не опис радянського табору і не взяте з *Івана Денисовича*. Це сторінка з передреволюційного роману Винниченка *Божки*, і вона змальовує, як жили сільсько-господарські робітники на Україні і як почував себе закинений поміж них інтелігент. Тут у зародку вже даний радянський концетрак і та прірва, що відокремлює інтелігента Росії (якщо хочете, читайте: Солженіцина) від "народу". Це образ передреволюційної Росії без інтелігентських ілюзій, і переємність впадає в кожне неупереджене око.

заслання, і втечі, і бунти, — але в межах узятого ним обсягу Багрянний має більше багатство деталей. Є в обох авторів зовсім однакові навіть малі епізоди: жіночі ноги, підглянені під стіною під час прогулянки після віків без жінок — і зліт уяви, і стрибок серця; порівняння передреволюційної й пореволюційної в'язниці. Є однакові виходи в літературність, у Багряного фабульні, у Солженіцина стилістичні, часом близькі до експериментів Андрія Белого, як от ця гра словом *острог*, що має сенс тільки в оригіналі (цитую ще й через те спільне, що мають *остроги* і *пороги*):

Ах, доброе русское слово — *острог* — и крепкое-то какое! и сколочено как! В нем, кажется, — сама крепость етих стен, из которых не вырвешься. И все тут стянуто в етих шести звукак — и строгость, и острога, и острота (ежовая острота, когда иглами в морду, когда мерзлой роже метель в глаза, острота, затесанных кольев предзонника и опять же проволоки колючей острота), и осторожность (арестантская) где-то рядышком тут прилегают, — а *рог*? Да рог прямо торчит, выпирает! прямо в нас и наст...ален! (459).

Це розуміється, чиста література, як літературою є й своєрідна полеміка з методом Марселя Пруста ("розглядання в люпу клітинки буття") й не раз повторювані заяві явно полемічного характеру про "доморобність, саморобність" *Архіпелагу*, про потребу "не влягати гнівові" тощо.

Подібна й кінцева реакція обох авторів: ствердження людяности крізь тваринність в'язничного побуту. Словами Багряного: "Людина — це найвеличніша з усіх істот. Людина — найнещасніша з усіх істот. Людина — найпідліша з усіх істот. Як тяжко з цих трьох рубрик вибрати першу для доведення прикладом. Та найдивнішим є, що ці всі три рубрики сходяться в одній тій самій людині", — і це, щоб привести читача до висновку: "Ні, це не просто життя, а це велике змагання. Це життя людей, що з усієї сили намагаються утриматися на Богом призначеному їм рівні, що на такій маленькій і тісній території, в такому бруді, при такому страшному процесі знеосіблення й нівеляції примудряються жити, як люди. Так, ніби вони складають іспит у своїй масі, до якої межі простягається сфера людської життєздатности, яку напругу може витримати людська душа, доки не зірветься в прірву божевілля. Це великий іспит".

Було б нісенітницею обвинувачувати Солженіцина в використанні роману Багряного. Не кажучи вже про відмінність стилю — Багрянний далеко традиційніший супроти неоковирно-навмисне-кострубатого літературного в своїй нелітературності стилю Солженіцина — останній просто не міг знати книжки свого попередника. І не дісталася вона на Рязанщину, і не читають росіяни українських творів. Подібності, ба часом збіги зумовлені одна-

ковістю тематики, єдністю досвіду й переживань, стандартністю великого радянського перемолу людини. На угноєння, іноді на справжню ЛЮДИНУ.

Висновок простий: Солженіцинова книжка, ширша тематичним охопленням і зібраним матеріалом, не унікальна і не перша. Брак сприятливої кон'юнктури 1950 року супроти 1970 і клясичне українське невміння виходити поза своє гетто спричинилися до того, що роман Багряного не здобув і однієї тисячної частки тієї популярності, якої досягла документальна епопея Солженіцина.³

Лишається питання особистого героїзму. Але героїзм може виявлятися по-різному. Провадити літопис злочинів влади, в засягу цієї влади, серед щоденних переслідувань і провокацій, під кожночасною загрозою арешту й знищення праці й самого автора — один вияв героїзму. Супроти цього писання роману в умовах гарантованої волі в Західній країні може видатися прозаїчним і рутинним. Але цьому писанню в випадку Багряного передувала здійснена втеча з заслання, і передувала цілковита відмова визнати обвинувачення в тюрмах і допитах і кризь усі тортури. Додаймо, що книжка Багряного писалася в обставинах примусової репатріації й полювання на людей, в обставинах зухвалого виклику людоловам, обставинах, що найменше сприяли спокоеві сконцентрованої письменницької праці, нарешті в обставинах хвороби, набутої у в'язниці й допитах, хвороби, що незабаром звела письменника в труну. Героїчність Багряного, як і героїчність Юрія Липи чи Йосипа Позичанюка, інша від героїчності Солженіцина, але хто може сказати, що одна з них вища від інших?

Кінчим цей відступ двома короткими спостереженнями. Книжка Багряного чесніша від книжки Солженіцина в справах національних. Євреям, вірменам, німцям, іншим національностям Радянської тюрми приділено мало не стільки ж уваги, співчуття й захоплення, як і національності автора. І друге. Багрянний не піддався на спокусу загальної ненависти й тотальної відчуженості від кримінальних в'язнів. В епізодах із Сашком і Саньком він зумів показати шлях до них. У цьому сенсі, якщо вдатися до небезпечної традиційної фразеології, книжка Багряного більш

3. Що шкодить романові Багряного, це ляпсуси в деталях, зокрема, коли автор пускається в культурні ремінісценції. В Харкові не було Євбазу (Єврейського базару. Стор. 50), він був у Києві. "Шільйонського в'язня" приписано Шіллерові (стор. 59), Джоконду — Рафаєлеві (стор. 285. Автор виправив це в списку "технічних недоглядів"). На стор. 284 мова про "фрески храму св. Петра в Римі". Як тут не згадати Солженіцинове "наші російські пера пишуть буйно (вкрупне), у нас пережито тьму-тьменну, а не описано і не названо майже нічого". Але Солженіцин занадто інтелігент, щоб робити такі огріхи, а Багрянний, ніде правди діти, з біса талановитий, але мужлай. Та потрібне тут тільки гостре перо літературного редактора.

"народна", ніж Солженіцинова. Другий і третій пороги Солженіцина не були порогами для Багряного. Йому не треба було через них переступати. Як зрештою й першого порогу він не мав перед собою. Кастовість, ілюзія "народу", мана "Росії" не стояли на його шляху.

(Дзвонець, Ненаситець, Вовниг)
ТРИ ПОРОГИ РАДЯНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

Писати з еміграції про так званих дисидентів Радянського Союзу важко, майже неможливо. Для нас тут, що живуть у безпеці й достатку, в ілюзії рівного шляху, без перешкод і порогів (що це ілюзія — про це далі), дисиденти осяяні авреолею мучеництва і святости майже незбагнених, героїзму подолання всіх порогів. Давати їм поради *звідси*, критикувати їх *звідси* — здається блюзнірством, майже злочином. Адже ми — більшість з нас — не були виставлені на їхні випробування, не переходили їхніх порогів, а якщо були, то не осягли їхнього рівня і, мабуть, ледве чи спроможні на це.

Але критики рідко дорівнюють силою таланту письменникам, яких вони критикують, і все таки вакансія критика не повинна лишатися порожньою, а місія критика приносить свою користь. Дисиденти Радянського Союзу беруть участь у творенні історії, якоюсь мірою вони визначають завтрашній день людства, і з цього погляду вони підлягають спробам тверезої й позірно байдужої, холодної, в міру можливості об'єктивної аналізи.

Перший поріг, що його мусить перекрочити кожний майбутній дисидент, у перекроченні якого він, власне, й стає дисидентом, це поріг пристосуванства. Політичного, побутового й внутрішньо психологічного. Це складний комплекс і багатоаспектний. Він веде через подолання підлості, подолання страху і подолання здорового глузду, коли хочете, — розуму. Вияви підлості в творчості, в громадському житті нараховуються тисячами й мільйонами. З бігом років ницість цих виявів стає особливо виразною. Багато ілюстрацій не треба, одначе не можу утриматися від спокуси навести одну, саме тому що роки відфільтрували її особливо чітко. 1950 року в збірці *За синім морем* (удостоєна сталінської премії!) Андрій Малишко писав:

Поглянь на схід: гуркочуть луни,
Палає полум'я руде,
Ідуть полки Мао Цзе-дуна
Із грізним покликом Чжу Де.

З маньчжурських піль, по ріднім краю,
Як плин могутньої ріки,

Революційного Китаю
Комуністичні йдуть полки.

Їм очі світяться грозово
У день новий, в щасливу путь,
Із ними Ленінове слово
І думи Леніна живуть.

Малишка, Мао й Сталіна нема. Підлота лишилася. Правда, вона могла б бути більша: в пізніших виданнях цей вірш вилучено, але не заступлено іншим, проти Мао, як могло б бути. Страх. Страх зламав не самого Дзюбу. Але найтяжчі — докази розуму. Нащо руйнувати власне життя, коли жертва не приносить жадних змін у довкілля? Як повірити в те, що Емілі Дікінсон характеризувала —

Багато безуму — найвищий розум
Проникливого оку;
Багато сенсу — чистий безум.⁴

Це все один комплекс, один поріг. Бо розум каже: Система, що чавить тебе потужна. Бійся. Зроджений страх каже: Пристосовуйся. Не цурайся підлоти. Підлота каже: Бачиш? Це розумно. Так коло замикається. Дисиденти не глухі до цих голосів. Вони чують їх. Як перші християни, адепти ще не знаної світові віри, свідомі своєї приреченості, свідомі того, що перші хоробрі в кожному русі мусять пасти жертвою, як перші сніжинки близької сніговії, що мусять розтанути безслідно перед тим, як землю вкриє сліпучо білий покрив, намітка нового шлюбу, знечещувані наклепами, оточені муром зорганізованого мовчання, вони йдуть до в'язниць, психушок, таборів, катівень, ранніх могил, уже не одиниці й не десятки, більше, ніж сотні. Слушно вкладає Солженіцин одному з них до вуст: "Нам не тягар арешт, ми пишаємося ним!" Але і який же тягар!

Після здобуття першого порогу легшим здається другий, поріг ненависти. Тут є градації. Мемуари Надії Мандельштам — це втілення ненависти, і вона цього не приховує. Солженіцин хоче

4. Ось вірш в оригіналі:

Much madness is divinest sense
To a discerning eye;
Much sense the starkest madness,
'T is the majority
In this, as all, prevails.
Assent, and you are sane;
Demur, — you're straightway dangerous
And handled with a chain.

уникнути ненависти, але вона раз-у-раз проривається. Уже в старшому поколінні були винятки. *Розкажу вам про Казахстан*, спогади Уляни Любвич вражають і зціляють доглибною відмовою від ненависти. У пізнішому поколінні дисидентів, що починається Олесем Бердником, рік народження 1927, і характеризує молодших і зовсім молодих, це, здається, навіть перестає бути проблемою. Звідси теж походить неймовірна, безпрецедентна солідарність дисидентів-в'язнів різних націй (хоч чи всіх, ми не знаємо) через бар'єри національних ненавистей і ворожнеч. Звичайно, в умовах нелюдського гніту вона практично доцільна, бо творить лінію фронту; вона практично доцільна, бо вона не заборонена законами СРСР; але вона йде поза ці межі, стає частиною нової віри, нової релігії в первісному, етимологічному сенсі цього слова, від латинського religo 'знов зв'язую'. Це новий зв'язок, новий ланцюг спільної долі, з метою любов'ю й моральністю загальмувати машину ненависти й недовір'я всіх до всіх і позірною покорою розсадити цю машину.

Історія вчить, що опір покорою може перемогти: християнство в Римській імперії, буддизм у Східній Азії, гандіїзм в Індії. Історія не може нічого сказати про можливість перемоги покорою в СРСР з тієї простої причини, що історія не знала систем повного поєднання в одних руках влади політичної, економічної і ідеологічно-релігійної (релігія ця зветься марксизм-ленінізм, байдуже в цьому контексті, наскільки слушно) і то у монопольному пануванні над наймодернішою технікою.

Але історія вчить також, що коли покора перемагала, вона ставала владою. Християнство породжувало фанатичні війни і інквізицію. Післягандіївська Індія вироджується в країну соціальної несправедливості й новітнього колоніялізму. Згадаймо потрібну формулу істоти людини, цитовану перед цим з Багряного. Одна третина її мовить про людину як найпідлішу з істот. Влада лишається владою. У Моцартовій *Заїді*, як і в багатьох драмах доби освіти й сентименталізму, лютий Султан зворушується чеснотою підлеглих і перероджується на доброго. На Україні, де в цей час уже не було володарів, його ролю виконує скромний Возний з *Наталки Полтавки* — усе таки влада. Але це в літературі, і сучасна влада — не Султан і не Возний. Тут перед радянськими дисидентами постає третій поріг, що здається чи не нездоланим: поріг влади. Знову вони не перші, вони мали попередників у старшому поколінні. Маланюк на схилі своїх днів від гарматних канонад вісниківства прийшов був до формули: "Влада — се серце".

Але чи може влада бути серцем? Чи можна знищити ненависть? І навіть, якщо можна, чи треба?

Солженіцин оповідає, що полегші в таборах прийшли після

організованих убивств стукачів. "З кожним ударом ножа відпадали... шупальця, що були обліпили, облепили нас". Бунт у кенгірському таборі, хоч який притлумлений і зрештою розчавлений, не лишився без наслідків; капітуляція Праги — порівняння само напрошується — не зберегла й сліду від весни 1968 року. Автор цих рядків свого часу брав на міру своїх спроможностей участь у розвінчанні Донцова. Одначе ніж у спину таборових стукачів, що його принесли українські в'язні, веде свій родовід кінець-кінцем від Донцова. І коли сьогодні Львів має сильніший хребет в опорі русифікації, ніж Київ чи Харків, це не можна не зв'язати з тим, що там діяв Донцов. (Звичайно, це не єдина причина). У Білорусі сьогодні географія інакша — русифікація легше посувається на заході країни. Захід Білоруси не мав свого Донцова. Було б недоречно й потворно воскрешати сьогодні культ Донцова і розбудовувати віру в нього як вождя й пророка. Писання його — писання інтелігентної людини для недоуків, яких він зневажає. Вони сповнені перекручень, навісних і ненавісних, подиктованих запалом. Багато що в них погано пахне, особливо сьогодні. Але час полеміки минув, можемо підійти до нього історично, і мусимо визнати також його заслуги. Однією з них була виразна постава в проблемі влади. Інша річ, як цю проблему розв'язувати. В досвіді останніх десятиріч можемо, здається, сказати, що — перефразовуючи Черчіла — з усіх поганих систем правління найкраща та, де влада не в серці (Бердник — як символ, не як особа) і не в сваволі одиниці (Донцов), а в безсердечному і безособовому законі. Тому і третій поріг для сьогоднішніх дисидентів, що його я назвав порогом влади, можна б назвати порогом закону. Сподіваймося "нового і праведного", але закону.

Звичайно, сьогодні цей поріг ще не актуальний для них. Але все чисто залежатиме від того, чи вони (або їхні спадкоємці) зможуть спуститися з чистих емпіреїв серця до тверезих деталей, земних і часто брудних, безсердечної законності. Тим більше, що це принесе кінець братерству упосліджених, розгуртування і дай Боже, щоб не ворожнечу.

(Будило, Лишний, Вільний) ТРИ ПОРОГИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

У спогадах Юрія Смолича (які заслуговують на глибшу оцінку, ніж вони досі мали, особливо тепер, після смерті їх автора) є знаменний уступ про слово "українство". Цілком слушно Смолич указує на те, що нема в поляків, німців, росіян і ще там кого термінів поляцтво, німецтво, російство. Продовжуючи його думку,

можна сказати, що термін цей відбиває погляд на націю як на партію. В ширшій державі, де змагаються різні партії, хоч-не-хоч національне змагання набирає рис однієї з партій. Я не знаю, чи є терміни, відповідні до нашого "українства", скажім, у басків, катальонців, бретонців чи шотландців, але не здивуюся, коли є. Адже на виборах (там, де вибори існують), у маніфестаціях тощо незалежники цих націй виступають поруч, проти або в бльоці з іншими партіями, такими як консерватори, ліберали, комуністи тощо. З другого боку, ототожнення національних змагань з активністю партії чи партій впливає з того, що не конче всі катальонці чи шотландці — незалежники, як не конче всі українці.

"Опартійнення" змагань за національну незалежність не може не лишити свого відбитку на психології борців. Неминуче створюються передумови до того, щоб супротивників або навіть просто не-учасників визвольної боротьби, що звичайно не належать до партії, виключити й з нації. І це лишило свій слід навіть в українській мові. Ми називаємо цих людей, відповідно до географічних особливостей, малоросами, мадяронами і т. д. А мова й собі впливає на психологію, і ми готові віддати тих малоросів у широкому сенсі слова анатемі й просто не вважати їх членами нації, якими вони попри все фактично є. Далі — більше, далі — гірше, далі — вужче. Уже не лише ставлення до національних змагань, а кожне ідеологічне розходження стає приводом до намагання виключити з нації інакодумців. Еміграція з її хворобливою перечуленістю до національного питання (щось на зразок славнозвісної анекдоти "Слонь а Польска") становить собою особливо сприятливий ґрунт для ототожнення нації з партією. Комуніст — значить не українець. Марксист — не українець. Атеїст — не українець. Гетьманець — не українець. Звісно, в усіх цих випадках українець виводиться не від слова Україна, а, всупереч кожній граматиці, від того алогічного, фантастичного, але якого ж живучого "українства".

Чи треба казати, що це звужує базу національного руху, віддає отак собі ні за цапову душу тисячі або й мільйони людей ворогові, виключає можливість перемоги? Тут перший поріг української еміграції.

Поява Леоніда Плюща з родиною серед української еміграції була благословенням і викликом. Нехай його кожноразові прилюдні заяви "Я марксист" наївні, мусимо бути вдячними за них. З граничною реальністю вони доводять — якщо треба це доводити — що українська нація, дякувати Богові, не партія і не отара, де всі йдуть за одним. Що в становленні, розбудові і змаганні нації потрібне не заглушення відмінних голосів, а координація всіх.

Бути марксистом на Радянській Україні — не вияв оригіналь-

ности. Це — державна релігія. Історія вчить, що для заміни релігії звичайно вистачає двох поколінь. Так було при переході від поганства до християнства. Так було при запровадженні Унії з Римом. Так було — кілька разів — при заборонах Унії. У першому точиться трагічна боротьба старої релігії проти нової, з фанатизмом, з безліком жертв. У другому стара релігія ще існує, але новій уже не бракує adeptів, ні одна здебільшого не виступає в чистому вигляді. Плющ — людина цього другого покоління, як був Дзюба і багато інших. Марксизм їхній сумнівної чистоти, треба було б, мабуть, брати його в лапки. Але вони в нього вірять і його деклярують. І треба їх прийняти, якими вони є, якщо хочемо мати справу не з ілюзіями еміграційної самоізоляції, а з фактами життя.

Звичайно, християнство далі існує на Україні. Красномовне тому свідчення — повинь антирелігійної пропаганди. А от на додаток малий деталь із тих таки спогадів Смолича. Максим Рильський кличе його на храмове свято до Білої Церкви, і Смолич укладає Рильському до вуст такі слова: "Як, ви забули, що завтра Маковія? В Білій Церкві — храм. Я розумію, що ви — атеїст, але ж тубільці не всі атеїсти і всупереч нашій ідеологічній концепції відзначають ще релігійні свята. Переважно горілкою і закускою, певна річ. Алеж довкола церкви святять квіти, як мед і яблука на Спаса. Це ж краса!" "Однак великий відсоток українців вірує сьогодні не в християнство, а в марксизм, що б під тим не розуміти. Одиниці переглядають марксизм (чи "марксизм") і вдаються до новітньої релігії Бердника, до фізіократизму Миколи Руденка або повертаються до традиційного християнства.

Та в контексті наших теперішніх міркувань важить не вибір релігії. (Він може важити багато в інших контекстах). Важить широта толеранції. Відкинення будь-яких спроб ототожнити питання світогляду з приналежністю до нації. Виглядає так, що тільки мала, зникло мала частина еміграції показала здатною, змогла перечепитися через цей перший поріг. Якщо це правильне спостереження, воно не свідчить про духове здоров'я еміграції. Повторю: мова йде не про те, щоб пристати до поглядів Плюща чи кого іншого і не про те, щоб відмовитися від незгод і сперечань. Мова йде про єдиний фронт людей різних і взаємовиключних переконань у межах нації. Нація — не партія, і про це добре знав ще Липинський.

Розмову про другий поріг української еміграції найкраще почати з цитати з Шевченка, 1839:

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив.
Нема Січі! Очерети

У Дніпра питають:
 — Де то наші діти ділись?
 Де вони гуляють? —
 Чайка скиглить літаючи,
 Мов за дітьми плаче;
 Сонце гріє, вітер віє
 На степу козачім.
 На тім степу скрізь могили
 Стоять та сумують;
 Питаються у буйного:
 — Де наші панують?
 Де панують, бенкетують?
 Де ви забарились?..
 Верніться! Дивіться:
 Жита похилились,
 Де паслися ваші коні,
 Де тирса шуміла,
 Де кров ляха, татарина
 Морем червоніла...
 Верніться!

Тут ми нарешті приходимо до справжніх, Дніпрових Порогів, як обіцяно на початку статті. Багато десятиріч вони правили за символ бурхливої волі, асоційованої з козацтвом, а відновлення української державности уявлялося як відродження козацтва, хоч кожний розумів, що в сучасності нема передумов для нової Козаччини і сам Шевченко відповідав на своє ж таки запитання-заклик коротким: "Не вернуться!", а трохи згодом (1845) втілив цю неможливість в гумористично-трагічний образ-символ:

На Січі мудрий німець
 Картопельку садить.⁵

Від того часу ми посунулися ще далі. Нема вже й мудрого німця, нема й порогів, Дніпро тече високо над ними, несучи патьоки брудної нафти й індустріального бруду, навіть брижі не вказують на первісні місця Порогів, і не знаю, чи не перевелися й чайки, щоб скигліти за минулим. І зветься це, не менш символічно, водосховище Леніна.

Не зважаючи на всі ці зміни, українська визвольна ідеологія в своєму панівному струмі лишилася історично-романтичною, зверненою в минуле. А надто на еміграції. Найбільше — і найдорожче — осягнення еміграції цілком базується на романтичній тріяді: історія — мова — література. Ніхто не стане заперечувати ваги наукового аспекту такої програми. Але програма хоче бути й політичною, мобілізує кошти під гаслом, явним або

5. Нагадаю, що в лексиконі Шевченка *німець* значить 'чужинець' взагалі, не виключаючи й росіян.

домислюваним, своєї цінності для визволення країни. І тут вона попри всі шляхетні наміри своїх організаторів веде в глухий кут. Бо вона не спроможна переступити через другий поріг еміграції, поріг історично-філологічної романтики.

Поza всяким сумнівом, історія, мова й література, особливо історія, можуть відігравати колосальну, часом вирішальну роль у національному визволенні. Але не в сучасній Україні. Причин на це щонайменше дві. Поперше, за останні двісті років соціальна структура України зазнала навіть не струсів, а двох гвалтовних і докорінних революцій. Спершу країна була розкозачена й стала в своїй основі селянською. Потім вона була розселена й стала промисловою. Сьогоднішні так звані селяни в суті речі робітники (з статусом, близьким до рабського) аграрно-промислових підприємств. У таких обставинах історично-мовна романтика може дістатися до серця свого потенціального споживача й адепта тільки складним шляхом, через низку перевтілень і переключень. Згода, навіть тоді вона може бути дуже небезпечною, і це розуміють колонізатори. Тому історія України взагалі, а її державні періоди зокрема виключені з освіти й заборонені. Київську державу віддано Росії, Гетьманщину навіть називати так не дозволяється (офіційний термін — Лівобережна Україна 17-ого сторіччя), діячів Української Народної Республіки й нового Гетьманату подається як циркову інтермедію. Свого часу Емський указ забороняв українську мову в наукових і релігійних книжках і обмежував видання белетристики, але в той же час історичні документи друкувалися вільно, і грубі томи такого собі *Архива Юго-Западной России* і подібних серій виходили один за одним, під фальшивою назвою, але хто ж не розумів, що під нею ховалося. Тепер заборону накладено на саму підставу історії, на документи. Видають їх зрідка і в суворому доборі, тільки ті, що йдуть на користь матушки-Росії, і емський указ здається дитячою іграшкою проти теперішнього становища.⁶ Так створився стан, коли історія України znana на Україні тільки невеличкій групі інтелектуалів, більшість яких ув'язнена або усунена від фахової праці.

Погляньмо на минуле. З двох найвищих спалахів українського визвольного руху один зв'язаний з ім'ям Шевченка. Шевченко

6. У проспекті *Нові книги України. Каталог видань українською мовою, 1977 рік* (Москва, 1976) відділу Історія взагалі нема, є тільки "Політична та соціально-економічна література", і складається цей відділ з таких позицій, як "У вирі класових битв", "Ковпаківці", "Сіонізм як різновид расизму" тощо. Єдина книжка з історії України, повторюю єдина, — *Українська сфрагістика* В. Гавриленка, сюжет справді безневинний. Подібний характер мають і відділи мовознавства й літературознавства. Кілька титулів: *Єднання і розквіт братніх літератур, Художній літопис вогненних років, Французький письменник-комуніст П'єр Гамарра, Ра-*

творив, коли ще не згасли перекази про Козаччину й Гетьманщину, і він передав ці традиції Україні хліборобській. Національна революція 1917-1921 років вибухла, коли ще була жива традиція, витворена Шевченком. В обох випадках переємність була утруднена, але вона існувала. Сьогодні її треба відновляти на майже порожньому місці, робити це можуть тільки розмірно нечисленні інтелігенти, а поки визвольний рух базується на них, він легко знаходить себе за ґратами в'язниць і за колючими дротами таборів.

Будувати визвольну концепцію України на трійді історія — мова — література означає будувати хату з трьома стінами. Така хата відкрита вітрам і морозам, і дуже легко її зруйнувати. Четвертою стіною повинна бути економіка. Тоталітарний режим може виключити історію, може перетворити літературу на потворне знаряддя пропаганди, може осмішити й скомпромітувати мову. Але і він не може виключити економіку, бо це те, в чому і чим живе кожний працівник чи то промислового чи аграрного комбінату, краще сказати, в чому він задихається. Та ж така історія вчить, що відгомони економічного тиску можуть бути винятковою далекосяжності. Потужні держави поставали через спробу збільшити податки чи запровадити мито на чай. Як недавно показав Мирослав Прокоп на сторінках *Сучасности*, відносна ліберальність режиму в сучасній Польщі супроти інших країн радянського бльоку зумовлена тим, що робітничий рух протесту проти економічної політики уряду об'єктивно підтримує ідеологічні прямування інтелігенції (і сам ідеологічно живиться з них).

Більшість еміграції ще не розуміє, що майбутнє України, оскільки воно існує, може базуватися тільки на поєднанні економічних потреб і жадань робітників з ідеологічними вимогами інтелігенції. Поява в Самвидаві листа одеського робітника Леоніда Сірого (передрук у квітневій *Сучасності*) може в далекій перспективі важити, — якщо знайде продовжувачів і послідовників — не менше, ніж найталановитіші писання дисидентів-інтелектуалів, а економічна пропаганда, що зуміє показати, як добробут робітника й селянина залежить від деколонізації України, — в сучасних умовах напевне важить більше, ніж історична й філологічна. Тим часом у нас, на еміграції, ростуть як

дьянська література — могутній засіб комуністичного виховання народу. Історичний словник української мови 14-15 ст., давніше анонсований на 1976 рік, тоді не вийшов і не фігурує в новому проспекті. Не видно в ньому й дальших томів *Словника української мови* Академії Наук, що урвався на слові "приробляти". Увесь проспект виразно показує новий "емський указ" у дії.

гриби після дощу, катедри мови й історії, але навіть найсолідніші наукові комбінати ані не плянують економічних студій, і — як кажуть мені, дай Боже, щоб це було не так, — уся еміграція не має жадного фахівця з економіки України як такої. Так і хочеться застосувати до еміграції слова, кинені сто років тому в *Неделі* (1874, 48): "Слабкість Малоросії пояснюється не чим іншим, як тим, що малорос, Грицько Позіхайленко, замріявся про Сагайдачного".⁷

Виглядає, що нема надії на скоре переступлення через другий поріг української еміграції.

Третій поріг, найвищий, заслуговує на окреме обговорення. Тільки згадаю про нього тут. Це поріг збереження національної субстанції і мови емігрантами. За тридцять років поселення в нових країнах еміграція, що гордовито називала себе політичною, спромоглася повторити польонізаційні процеси 16-17 сторіч і русифікаційні процеси 18 сторіччя з швидкістю, гідною атомової доби. Цим разом це як правило англізація. З тією різницею, що тоді денационалізувалися вищі кляси, а тепер уся маса молодого покоління. Ще десять чи двадцять років такого "прогресу", і від національної культури залишаться тільки вишивані рушники, імітація гуцульської кераміки й вареники. Чи треба казати, що втрата еміграції не сприятиме силі й перемозі визвольного руху на Україні?

Існують і літературні пороги. До їх проблематики зокрема кличуть дальші поезії Олександра Смотрича, опубліковані після тих, що викликали мою статтю про самвидав на американському континенті, і стаття Богдана Рубчака, згадана на початку цього писання. Про них — іншим разом.

А запоріжжя? — питає льояльний читач, що йшов разом з автором через усі тут обговорені дев'ять порогів, коли їх переходжено, і зупинявся перед тими з них, що ще височать, недосяжні, надто перед еміграцією, — адже в назві статті ще згадане запоріжжя.

Воно, країна за порогами, буває двох типів і відкривається зорові тоді, коли перейдено наявні пороги, і тільки тоді. Або це

7. Цитую за книжкою Ф. Савченка *Заборона українства 1876 р.*, що її перевидав Гарвардський Український Науковий Інститут 1970 року, стор. 129.

нові пороги, яких ми ще не спроможні бачити. Це рух життя. Або порогів більше не буде. Тоді воно зватиметься смерть. Інші воліють звати його раєм. У статтях про це не пишуть, рідко в прозі, трохи більше в поезіях. Йому присвячений монолог Гамлета, принца данського, в третій дії трагедії "Бути чи не бути", і остання поезія Шевченка, "Чи не покинуть нам, небого", написана кілька днів перед його кінцем. Quod vide.

3 позицій консолідації імперії, наступу й страху

(ПРО НОВУ КОНСТИТУЦІЮ СРСР)

Мирослав Прокоп

I

Проект нового основного закону, тобто конституції, що його проголосили вожді Радянського Союзу 4 червня ц. р., міжнародна преса оцінила в загальному так: а) цей документ не приносить нічого нового, що вже не було відоме про СРСР; б) у ньому урочисті слова стоять у кричущій суперечності з дійсністю і взагалі, як писала газета *Нью-Йорк Таймс* від 10 червня ц. р., це документ "банальностей, недомовлень і гіпокризії; в) нова конституція ще більше закріплює роль КПРС і панівної в СРСР кляси, яка, як писала англійська газета *Гардієн* від 6 червня, є наче продовженням династії Романових, а французька газета *Ль'Ороп* прирівняла її до єгипетських фараонів; г) нова конституція ще більше обмежує права громадян, а також і союзних республік.

Хоч такі оцінки нової конституції СРСР звертають увагу на характерні для цього документу риси, є у ній, крім цього, ще інші, треба думати, ширші аспекти, що кидають чимало світла не лише на те, що собою сьогодні являє СРСР, але й на те, куди у планах його вождів він прямує. (Тут говоримо скрізь про нову конституцію, байдуже, що йдеться покищо лише про її проект. Аж до жовтня її "обговорюватимуть" громадяни СРСР, а тоді Верховна Рада СРСР її схвалить. Але без небезпеки помилитися можна вважати вже сьогодні, що суттєвих змін у проект "народне обговорення" не внесе).

Слід пригадати, що першу конституційну комісію, яка мала виготовити проект нової конституції, покликала до життя Верховна Рада СРСР ще 21 квітня 1962 року, отже, ще під час володіння Хрущова, який її й очолив. А коли в жовтні 1964 року товариші Хрущова позбавили його влади, комісію очолив Брежнев. Згодом конституційну комісію кількакратно реорганізували. Напередодні XXV з'їзду КПРС у лютому-березні 1976 року поширювалися вістки, що на ньому буде поставлений на обговорення проект нової конституції, але вістки виявилися неточними: у звітній доповіді Брежнев лише поінформував, що праця комісії триває, і накреслив основні принципи майбутнього основного закону СРСР.

Як пояснюють потребу нової конституції самі її творці?

На пленумі ЦК КПРС, що відбувся 24 травня ц. р., Брежнев

сказав, що нова конституція зумовлена тим, що від часу прийняття попередньої і досі діючої конституції 1936 року, "за чотири десятиріччя в країні нашій, в усьому нашому суспільстві відбулися глибокі зміни" (тут і далі усі цитати з промови Брежнєва беремо з газети *Радянська Україна* від 5 червня 1977), точніше, якщо в 1936 році "тільки завершувалося створення основ соціалізму", то "тепер у Радянському Союзі побудовано розвинуте, зріле соціалістичне суспільство". Далі, в порівнянні з 1936 роком, змінилась економіка СРСР і соціальна структура його населення: "Наша робітнича класа сьогодні — це дві третини населення країни... Змінилось і селянство. Нинішній колгоспник народився і виріс у колгоспі, його психологія зформувалась уже на соціалістичній основі... Справді народною, соціалістичною стала інтелігенція... Не тільки юридичною, але й фактичною стала у нас рівність націй... держава наша, яка виникла як диктатура пролетаріату, переросла в загальнонародну державу... склалась історична спільність людей — радянський народ... соціалізм перетворився у світову систему... склалась могутня соціалістична співдружність..."

Усі ці зміни, говорив Брежнєв, повинні знайти віддзеркалення в новій конституції. Точніше, у ній будуть наголошені такі елементи, як ще далі зростання ролі комуністичної партії ("керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства", "ядро його політичної системи"), "розширення і поглиблення соціалістичної демократії", поширені соціально-економічні і політичні права та свободи громадян СРСР, далі зміцнення "соціалістичної законності і правопорядку", "прогресуюче зближення націй і народностей СРСР", посилення центрального керівництва економікою та ін.

Можна полишити на боці тези Брежнєва про те, що в СРСР "побудовано розвинуте, зріле соціалістичне суспільство" та що у ньому ліквідовано класові різниці, або його запевнення про соціалістичну демократію. Про це чимало могли б розповісти, зрештою, вже розповіли, не лиш самі громадяни СРСР, чи будь-які антикомуністи, але й югославські, китайські, албанські чи західноєвропейські "товариші" з "могутньої системи соціалістичної співдружності" чи інших лівих партій та груп, які, як і вожді КПРС, визнають принципи "марксистсько-ленінської ідеології". У них чимало написано про нову буржуазію Радянського Союзу, про знищення демократичних свобод, про придушення інакшесдумаючих, про грубе втручання у внутрішні справи інших народів (Чехо-Словаччина, Польща, Угорщина, Східня Німеччина, неросійські республіки СРСР) і про "імперіялістичну політику нових царів". (Це останнє визначення належить китайцям, і воно, зрештою, досить точне). Якщо ж ідеться про "соціалістичну закон-

ність” в СРСР, то її ціну чи не найкраще визначають останні арешти і суди над діячами української та інших громадських груп сприяння виконанню Гельсінкських угод чи взагалі інакшедумаючих.

II

Причини потреби нової конституції, що їх з'ясував Брежнев, віддзеркалюють очевидно лише один бік медалі цієї проблеми. Інший бік — це бажання кодифікувати в основному (конституційному) законі, з одного боку, ті політичні позиції, на яких стоять вожді КПРС, і ту програму, яку вони ставлять перед собою у внутрішній та зовнішній політиці, а з другого боку, створити законні норми для протидії тим внутрішнім і зовнішнім силам, що стоять на перешкоді імперії та її плянам.

З таких міркувань значення й ролю нової конституції СРСР треба розглядати у таких аспектах: а) як у ній визначено місце і права та обов'язки громадян СРСР і взагалі принципи взаємин між владою і громадянами; б) яке місце у ній визначено для союзних республік СРСР, точніше, для неросійських народів Радянського Союзу; в) що у ній говориться про такі ближчі і дальші сторонні сили, як сателіти Москви, про комуністичні партії світу, що не є їй безпосередньо підпорядковані, про країни т. зв. третього світу, врешті, про демократичні держави Заходу.

У цій статті нас цікавлять передусім два перші аспекти.

Справа в тому, що нова конституція СРСР (як, зрештою, і попередня, сталінська) — це не так документ, що визначає соціально-політичні та державно-устроєві проблеми держави, як радше програма дій керівної верхівки тієї держави; при тому, це динамічна програма, програма не на коротку, але на довгу мету, програма з виразною кінцевою ціллю: шляхом централізації, уніфікації та асиміляції закріпити те, що є вже під контролем Москви, а далі йти вперед, завойовувати і підпорядковувати собі оточення. Словом, це є програма консолідації і наступу. Але слід ще додати третє: це є програма, написана з позицій страху перед тими, над ким уже сьогодні панують вожді СРСР і над ким завтра хочуть панувати.

Як усі ці елементи нової конституції, а властиво мислення теперішніх вождів імперії віддзеркалюються в їхньому новому основному законі? Погляньмо на цю проблему передусім в аспекті становища, розвитку, інтересів та прагнень громадян СРСР, його сателітів та сторонніх компартій, над якими Москва ще не має повного контролю.

Щоб дати відповідь на це питання, слід насамперед пригадати, що за останню чверть сторіччя, тобто від часу смерті Сталіна, прийшло в СРСР деяке зрушення в громадській думці,

точніше — частинне народження громадської думки та її виявів. З-під поверхні життя, що було тотально контрольоване і придушене сталінською диктатурою, почали тут і там давати про себе знати соціальні, політичні, культурні та національні прагнення мас, які з роками оформили себе в окремих колах суспільності у стихійні чи піворганізовані рухи опору. Форми тих рухів були інколи дуже драматичні (наприклад, страйки і повстання в концтаборах СРСР у 1953 і 1954 роках чи страйки поза межами таборів, як у Новочеркаську), але в більшості мирні: петиції, протести, інтервенції, спроби самоорганізації громадських, політичних та релігійних об'єднань, врешті, дуже різномодні своїм характером і формою пошуки висловити думку поза межами цензури і поширити її серед інших людей, що народило широку хвилю самвидаву.

Смерть Сталіна спричинилася до помітного зрушення і в площині боротьби за національні права, а діпазон її виявів доволі широкий. На Україні почалося від перших несміливих домагань реабілітації невинно засуджених діячів культури і повернення народів заборонених їхніх творів, далі на сцену літературного життя вийшли шестидесятники, згодом народився самвидав, а також різні громадські і політичні організації чи спроби їх творити: Українська робітничо-селянська спілка в 1960 році або Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод у 1976 році. Ці акції і процеси знайшли широкий розголос у самому СРСР і за кордоном. Вони у чималій мірі підняли питому вагу українського народу та його прагнень в opinіi стороннього світу, вони також посилили страх Москви. Їх вага ще й у тому, що у процесі таких виявів української боротьби творився спільний фронт українців з іншими поневоленими Московією народами, виявом чого стали зокрема спільні дії політичних в'язнів тих народів у тюрмах та концентраційних таборах СРСР. Бо зрушення громадської думки за післясталінського періоду не було лише українським явищем. Аналогічні процеси виявились у балтицьких країнах і серед закавказьких народів.

Ще більш голосними стали за останні десятиріччя події, що мали місце в країнах т. зв. народних демократій. Робітничі страйки, заворушення і повстання у Східній Німеччині (1953), у Польщі (1953, 1956, 1970, 1975), в Угорщині (1956), в Чехо-Словаччині (1968), а поруч з цим постійна боротьба за свободу інтелектуальної творчості, за соціальні права, проти економічного визиску, боротьба за свободу релігії перетворили ті країни на вогнища постійного ферменту. Часово його чи то придушують (як у Чехо-Словаччині), чи то репресіями або поступками притуплюють (як у Польщі чи Угорщині), але ніхто не може передбачити коли і що стане тією іскрою, яка знову запалить полум'я.

Післясталінська епоха принесла також фермент у не повнотою контрольованих Москвою комуністичних партіях Заходу. Його символами за останнє двадцятиріччя можна вважати, з одного боку, колишнього першого секретаря компартії Італії Тольятті, з другого — сучасного керівника еспанських комуністів Карільйо. Тольятті у своїй пам'ятній записці 1956 року вперше поставив проблему поліцентризму в інтернаціональному комуністичному русі та права на власний шлях до соціалізму, а Карільйо тепер демаскує кремлівську диктатуру як недемократичну і несоціялістичну систему, як ворога інакшесудуючих. Вже до того часу з-під контролю Москви вирвалися компартії Югославії та Албанії, а Китай став на виразно ворожі до вождів СРСР позиції.

III

Немає сумніву, що усі ці події і процеси, байдуже — чи йдеться про неросійські народи СРСР, про його сателітів, чи про західних комуністів, виразно спрямовані проти Москви. Метою людей, які заангажовані в цих діях, є чи то здобути політичні, соціальні та національні права, чи то діяти автономно, а то й незалежно від московського центру. А в той же час Кремль, у сучасному і минулому, був і є символом централізму, тотального контролю і підпорядкування одиниці та народів. Тому — це дві наскрізь протиставні течії. А що, як сказано вище, антикремлівська, тобто антицентралістична та антиімперіялістична течія виявила себе у різних видах і серед різних народів і в останніх роках аж до наших днів її динаміка посилюється, а не слабне, то цей життєвий факт мусять брати до уваги вожді КПРС, і він мусів знайти своє віддзеркалення у новій конституції СРСР.

Насамперед це видно у з'ясуванні у тому документі позицій громадянина Радянського Союзу. Ясно, що сьогодні, при кінці 20 сторіччя, коли такі надбання модерної людини, як свобода слова, друку, зборів, релігії, недоторканості особи й її житла, уважаються невід'ємними, природними її правами, ці свободи не могли не включити в нову конституцію СРСР і її творці. Але, гарантуючи своїм громадянам основні свободи, творці нової конституції обгородили їх різними передумовами, що ставлять під сумнів, а то й знецінюють їхню навіть теоретичну вартість.

Про ці передумови говорить передусім стаття 39, в якій читаємо, що "використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян". (Усі цитати з проєкту нової конституції СРСР беремо з газети *Радянська Україна* від 4 червня ц. р.). Саме собою таке застереження звучить наче логічно: справді, громадянин ніякої держави не хоче, щоб інші громадяни використовували свої

права для його шкоди, чи для шкоди суспільства. Але діло в тому, що Радянський Союз не є правовою державою, в якій на сторожі громадянських свобод стоїть незалежний суд, преса та взагалі громадська думка, й інтерпретацію того, що корисне або некорисне для суспільства, дає один чинник — ніким не вибрана верхівка партії, яка має монопольну владу в руках. Тому, коли у статті 51 говориться, що "громадяни СРСР мають право об'єднуватися в громадські організації", але з застереженням, що це дозволяється "відповідно до цілей комуністичного будівництва", то тут знову таке право громадян стає безвартісним, бо про те, що таке "комуністичне будівництво" вирішує лише кожночасно владарююча верхівка партії.

Свого часу "будував комунізм" колишній перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов, але одного дня його товариші проголосили його "не-особою". Перед тим такими ницостями Хрущов проголосив Молотова, Маленкова та інших, а Сталіна, крім того, — кримінальним злочинцем. Якщо б завтра поковзнулася нога Брежнєву — така доля жде і його: "виховані партією" вожді сентиментів не мають. Коли ж таке трапляється найвидатнішим діячам радянського комунізму, то чого вимагати від понад 230 мільйонів непартійних громадян СРСР? Як їм знати, що таке "комунізм"? І як можуть вони користати з записаних у 50 статті прав свободи "слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій", коли 59 стаття перестерігає, що здійснення прав і свобод невіддільне від виконання громадянином своїх обов'язків", а ті громадяни ніякого впливу на визначення того, що є їхнім обов'язком не мають? Ось за статтею 41 робочий тиждень в СРСР триває 41 годину, дарма що 40-годинний тиждень праці давно вважається надбанням усіх розвинених суспільств, а для мільйонів робітників та службовців на Заході він на ділі коротший. Хто може припускати, що самі робітники Радянського Союзу взяли собі за обов'язок працювати одну годину довше?

Слід звернути увагу на те, що більшість вищезгаданих обмежень громадянських прав не були уведені у сталінську конституцію 1936 року, і що у новій конституції вони появляються вперше. Це, звичайно, зовсім не значить, що сталінська конституція була краща, але це говорить про інший факт: досі переслідувані за неортодоксальні думки і слова люди могли посилатися на конституційні гарантії тих свобод та обвинувачувати владу в порушенні її власних законів. Як показує дійсність, це не багато переслідуваним людям помагало, але це давало їм легальну базу боротьби. Тепер ця база буде звужена: тепер органи державної безпеки і суду можуть, прикриваючися конституцією, вільно інтерпретувати межі, в яких дозволені громадянські свободи.

Рівночасно, однак, усі згадані обмеження і застереження, що

їх у галузі громадянських прав вписали автори конституції в її проєкт, говорять про щось інше: про страх вождів КПРС перед власними громадянами. Ніяк не можна позбутися переконання, що існування руху опору в СРСР мало великий вплив на тих, хто писав конституцію: вони хотіли дати додаткову зброю в руки органів, що борються з його діячами. Ось вимовний деталь: у конституції 1936 року 125 стаття називає свободи, що гарантуються законом, а серед них говориться про "забезпечення трудящих друкарнями, запасами паперу". Зрозуміло, що це лиш "паперове" право. Але в новій конституції говориться тільки про "свободу друку", але про забезпечення друкарськими засобами не згадується. Так і видно, що пропущено цю "свободу" з думкою про самвидав.

IV

Бажанням ще більше звузити автономні права та централізувати всю владу в Москві подиктовані й статті конституції, що нормують місце в СРСР союзних республік, точніше — неросійських народів СРСР.

До речі, впродовж років велась і досі ведеться в наукових та популярних радянських публікаціях дискусія про майбутнє радянського федералізму, отже і союзних республік. Чимале число дослідників (П. Семенов, П. Рогачев, М. Свердлин, І. Кислицин) висловлюють погляд, що радянський федералізм уже виконав свою місію і що прийшла пора перебудувати СРСР на принципах унітарної держави. Очевидно, що коли такі погляди появлялися на сторінках офіційних публікацій (неофіційних там немає, хіба самвидав), це значить, що для таких виступів існує благословення верхів партії чи радше їх інспірація. Словом, це є пробні бальони. Вождям КПРС конче хочеться знати, як на евентуальну і юридичну ліквідацію їхніх республік реагуватимуть неросійські народи.

Реакція була негативна. Її свідченням є український, литовський, естонський, грузинський, вірменський самвидав. У ньому не лише не допускалася думка про унітарну державу, але й висувалася концепція виходу з СРСР. Є підстави припускати, що й в офіційних колах неросійських республік проявилась опозиція проти їх ліквідації. Справа П. Шелеста, якого усунули від влади на Україні в 1972 році, є прикладом того, як поставлена Москвою людина впродовж усього життя виконує її накази, але рівночасно пов'язує свою долю і кар'єру з концепцією збереження автономії своєї республіки. Навіть коли це є результатом тільки бажання такої людини бути господарем у своїй провінції, суті справи це не міняє.

Такий розвиток справ переконав вождів КПРС, що пора для

ліквідації формально окремих неросійських республік ще не наспіла. У згаданій попередньо промові Брежнев сказав: "Досвід показав, що основні риси федеративного устрою СРСР цілковито виправдали себе. Тому немає потреби вносити якісь принципові зміни у форми радянської соціалістичної федерації". Слід зауважити: Брежнев говорить лише про "основні риси федеративного устрою", тобто можуть бути ще менш основні, з яких можна федерацію вільно оббирати, наближаючи її до устрою унітарної держави.

Але затримуючи покищо ширму федеративного принципу, московські вожді здійснюють свої централістичні плани бічним входом. Перш усього вони загалізували в новій конституції поняття СРСР як "єдиної союзної багатонаціональної держави" (стаття 69), а разом з цим такі принципи організації та функціонування тієї держави, як "єдиний народно-господарський комплекс", що ним є економіка СРСР (стаття 15), який, очевидно, не залишає місця для автономного розвитку економік союзних республік; далі "єдина система освіти" (стаття 25). У конституцію внесено й основні тези національної політики КПРС, за якими "радянська держава сприяє...дальшому розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР" (стаття 19), а здійснення рівності всіх народів СРСР "забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою і мовами інших народів СРСР" (стаття 36). У тій же статті читаємо, що "всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги — карається за законом". Проте ніяк не можна сподіватися, що в СРСР каратимуть російських шовіністів за зневажливе ставлення до мов і культур неросійських народів, так само як їх не каратимуть за проповідування "національної винятковості" ("старший брат", "великий російський народ"), бо таке величання росіян ведеться постійно на сторінках офіційних видань КПРС, а зате обвинувачуватимуть у "буржуазному націоналізмі" неросіян, які хочуть зберегти свою національну самобутність.

У новій конституції знаходимо й голосну тезу національної політики КПРС про те, що в СРСР "виникла нова історична спільність людей — радянський народ" (Преамбула). Ця теза є від років найважливішим інструментом у політиці русифікації та централізації, а тепер її включили в основний закон держави. Цей факт, разом з іншими, що тут названі, приводить до переконання, що на довшу мету, вожді КПРС не залишають місця ані для окремих республік, ані для окремих народів, очевидно, неросійських. У

майбутньому перші мають стати губерніями імперії, другі — влитися в російську націю.

Перед обличчям таких плянів послідовним виглядає обмеження в новій конституції і так куцих прав союзних республік та передання їх до диспозиції центральних державних органів у Москві (стаття 72), зокрема таких, як "встановлення загальних засад організації і діяльності республіканських та місцевих органів державної влади і управління", "забезпечення єдності законодавчого регулювання на всій території СРСР", "проведення єдиної соціально-економічної політики, керівництво економікою країни, визначення основних напрямків науково-технічного прогресу, розробка і затвердження плянів розвитку народного господарства і соціально-культурного будівництва СРСР, затвердження звітів про їх виконання", "розробка і затвердження єдиного державного бюджету СРСР, затвердження звіту про його виконання, керівництво єдиною грошовою та кредитовою системою, встановлення податків і доходів, які надходять на утворення бюджетів — союзного, республіканських і місцевих", "загальне керівництво галузями, об'єднаннями і підприємствами союзно-республіканського підпорядкування", "представництво СРСР у міжнародних відносинах, зв'язки з іноземними державами і міжнародними організаціями, встановлення загального порядку і координація відносин союзних республік з іноземними державами і міжнародними організаціями, зовнішня торгівля на основі державної монополії", врешті, "вирішення інших питань загально-союзного значення".

Що ж залишається союзним республікам? Конституція каже (стаття 75), що усе "поза межами, вказаними у статті 72", — отже дійсно небагато. Конкретно у статтях 76-80 знаходимо такі права, зрештою, й обов'язки, як "участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу СРСР у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та інших органах Союзу РСР", як сприяння "здійсненню повноважень Союзу РСР на своїй території" та проведення у життя "рішень органів державної влади і управління СРСР", врешті, визначення свого краевого, обласного, округового, районного поділу та інших питань адміністративно-територіального устрою".

На тлі таких "прав" союзної республіки, яка на ділі не має ані своєї території, бо вона належить цілому Союзові, тобто органам у Москві, ані війська, ані права диспонувати своєю економікою, фразою без значення виглядає стаття 79, в якій говориться, що "союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій". Відомо, що від часу

коротенького періоду 1920-их років, коли УРСР мала дипломатичні взаємини з деякими державами, такого дозволу ні вона, ні інші союзні республіки не мають. Тому ця стаття — це типове для усієї радянської конституції право на папері, як виключно "паперове" є право виходу союзної республіки з СРСР (стаття 71), цікаве, однак, що його залишили з старої конституції. Але навіть на папері ця нова конституція не дає союзним республікам права на окремі військові формації, що гарантувала їм конституція 1936 року.

Деякою компенсацією для союзних республік мало б бути право вирішувати загальносоюзні питання через участь у таких центральних органах влади, як Верховна Рада чи уряд СРСР, до складу яких входять і люди з керівних органів республік (згадана вже стаття 76), чи право на "законодавчу ініціативу". Але й ці права не мають серйозного значення, коли усвідомити, що взагалі усі державно-адміністративні органи СРСР підпорядковані партії, центр якої є в Москві. А партії у цій новій конституції віддають ще більші, як досі, права. Про неї є окрема стаття 6, в якій читаємо: "Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, всіх державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові". Друге речення цієї статті — це, очевидно, поганенька калька відомого вислову президента США Лінкольна. А перше виразно каже, що поза КПРС ніякого місця для будь-якої діяльності громадян в СРСР немає.

V

Вирішивши тимчасово зберегти в новій конституції принцип федералізму, бодай чисто формально, і відмовитися від ліквідації окремих республік, вожді КПРС мусіли оглядатись і на враження та наслідки, які перетворення СРСР на унітарну державу викликало б серед сателітів Москви і в комуністичних партіях, що не є під повним контролем Москви, головним чином у Західній Європі, врешті, у країнах третього світу, перед яким вожді КПРС виступають у ролі носіїв справедливої розв'язки національного питання. А втім, про всі ці сторонні сили теж говориться в новій конституції, у її четвертому розділі, що називається "Зовнішня політика".

Сама поява такого розділу в основному законі, що має нормувати державний, соціальний та політичний лад однієї держави, доволі незвична. Але вожді Радянського Союзу розуміють ці проблеми на свій лад. Свою державу вони бачать у світових масштабах і в такому плані дають проєкції її ролі у світі тепер і в майбутньому. У статті 30 конституції читаємо: "Радянський

Союз, як складова частина світової системи соціалізму, соціалістичної співдружності, розвиває і зміцнює дружбу та співробітництво, товариську взаємодопомогу з країнами соціалізму на основі соціалістичного інтернаціоналізму, бере активну участь в економічній інтеграції і в міжнародному соціалістичному поділі праці”.

”Світова система соціалізму”, чи ”соціалістична співдружність”, це, очевидно, СРСР плюс теперішні сателіти Москви та еventуально ті комуністичні партії світу, що їх вона контролює. Важко зарахувати до тієї співдружності такі країни як Югославію чи Китай або Албанію. Тільки стосовно сателітів Москви можна говорити про ”допомогу” на принципах ”соціалістичного інтернаціоналізму, економічної інтеграції” та ”поділу праці”, свідченням чого може бути, наприклад, ”допомога”, яку дала Москва й її клієнти Чехо-Словаччині в 1968 році. Але тоді вони лише ”боронили соціалізм” чи здійснювали ”доктрину Брежнева” (вислів, що його утворили на Заході), а тепер це була б акція, умотивована статтями конституції СРСР. Тому появу такої статті в основному законі СРСР треба розцінювати як намагання його керівників легалізувати їхні втручання у внутрішні справи сателітних країн чи компартій (це ж одна ”співдружність”!), як стосовно громадян СРСР легалізують у конституції обмеження їхніх свобод. А продиктована така настанова конституції у рівній мірі бажанням консолідувати периферію імперії, як і страхом перед відосередніми силами тих периферій.

У розділі ”Зовнішня політика” говориться й про те, що зовнішня політика СРСР спрямована на ”зміцнення позицій світового соціалізму, підтримку боротьби народів за національне визволення і соціальний прогрес, за відвернення агресивних воєн і послідовне здійснення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом” (стаття 28).

Як відомо, гаслом боротьби за визволення колоніальних народів послуговуються російські більшовики не від сьогодні. На XIX з’їзді КПРС у 1952 році Сталін закликав партію підняти прапор боротьби за національне визволення, що його, як він казав, буржуазія викинула на смітник. Хоч як дуже забріхане було тоді це гасло в устах Москви, на той час принаймні ще десятки народів Африки й Азії були поневолені західними колонізаторами. Коли ж сьогодні, за незначними винятками дрібних племен, усі ті народи досягли незалежності, заява вождів КПРС, що вони готуються тим народам помагати, має зовсім інше звучання. Тут ідеться не про боротьбу народів за незалежність, а радше про сировинні надра колись колоніальних країн, про військові бази на побережжях Африки, про контроль водних шляхів, якими користуються демократичні країни, словом, про наскрізь імперіялістичні

інтереси СРСР. У такому ж світлі треба бачити й заяви конституції про "невтручання у внутрішні справи" інших народів, про "мирне співіснування" та ін.

VI

Ми сказали, що проєкт нової конституції СРСР продиктований бажанням консолідувати імперію та її сателітів, а також страхом перед внутрішніми та зовнішніми ворогами (дійсними, чи в уяві перебільшеними) і що водночас це є програма дії, точніше — наступу на тих же ворогів. Мета цього наступу — тримати те, що вже в руках, і гегемонія у решті світу.

Чи такі глобальні пляни московської верхівки реальні, чи вони їй під силу? Думаємо, що ні. Насамперед, у нашу добу панування над світом можна здобути хіба шляхом атомової війни. Але після неї навряд чи було б над ким панувати. І самих агресорів вона напевно досягла б. Інша справа — це шантаж атомовою зброєю. Цього ніяк виключити не можна, навпаки, треба на це зважати. Але атомовий шантаж Москва могла б успішно застосувати лише при двох умовах: а) коли Захід опинився б у слабшій мілітарній позиції; б) коли він психічно не був би спроможний до оборони та відплати. Чи такі умови колись заіснують — важко передбачити.

Певним натомість є те, що здійснення будь-яких плянів Москви наступу на сторонній світ залежать від її спроможности впоратися з відосередніми силами імперії. Це правда, що нова конституція ще більше звужує права громадян і союзних республік. Але накинене Москвою обмеження прав є все ж таки одностороннім актом: це те, чого прагнуть московські централісти, бо іншої філософії правління, як тотальне підпорядкування, вони не знають. Але ключ до того, в якій мірі їм пощастить здійснити їхні пляни, лежить таки в руках самих громадян СРСР. А втім, хоч за післясталінської доби не змінилася доктрина влади і мислення вождів КПРС, у чималій мірі змінилася там людина: вона частинно звільнилася від психози страху, і це дало почин для народження громадської думки, а слідом за тим до вияву громадської дії. Цієї настанови людини не можуть змінити додаткові обмеження її прав, що їх записали в новій конституції. Напевно органи безпеки намагатимуться ними покористуватися, але навряд чи це істотно вплине на сучасне ставлення людини до влади. Можна ризикувати твердженням, що далі писатимуть звернення, петиції, протести до урядових і партійних органів, бо ці явища стали вже невід'ємною, органічною частиною мислення принаймні частини громадян СРСР. І не будуть уже сьогодні їхні дії затаєні перед світовою громадськістю, бо в обставинах нашої технологічної

доби немисленне створення в СРСР цвинтарної тиші сталінського типу і під її прикриттям винищення мільйонів.

Нова конституція не послабить і самооборонної дії неросійських народів. Радше навпаки: факт, що в основному законі держави сьогодні декретується "дальше зближення націй", яке у свідомості тих народів віддавна утотожнюється з намаганням відібрати їм те, що творить націю, їхню мову, культуру, історичну традицію та силоміць перетворити на росіян, — може тільки привести до усвідомлення в ширших колах суспільності смертельної небезпеки і загострити почуття потреби самооборони. У такому аспекті нова конституція може принести їй творцям інші результати, ніж цього вони прагнуть. Вони хочуть з її допомогою консолідувати імперію та поширити її кордони, але кінець-кінцем успіх або неуспіх їхніх плянів вирішуватиметься в серцях мільйонів людей, над якими вони панують.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

Є. Снегірьов зрікається громадянства, закликає Картера не поступатися Брежнєву

29 червня ц. р. на пресовій конференції в помешканні генерала Петра Григоренка в Москві український письменник Євген (Гелій) Снегірьов відчитав заяву, в якій зрікся радянського громадянства. Ще 28 березня ц. р. Снегірьов написав листа до президента США Дж. Картера, в якому радить президентові сказати Л. Брежнєву в лице: "Перестаньте брехати". В червні ц. р. Снегірьов передав текст цього листа для оприлюднення в західній пресі.

Євген (Гелій) Снегірьов народився 14 листопада 1927 року в Харкові в родині письменника. Закінчив Харківський театральний інститут. Працював актором, викладачем у середній школі й інституті. Автор збірки оповідань Літо вернеться (1957) і повісти Чи мав я право? (1962). У співавторстві з Ю. Лубоцьким написав сатиричну повість-памфлет Золотий бутс (1963). В 1974 році його вилучили зі Спілки письменників України за знайомство з Віктором Некрасовим.

На Заході Снегірьов відомий своєю самвидавною працею Ненько, моя ненько, яка присвячена процесові СВУ та СУМ у 1930 році. Уривки з цієї праці були друквані в червневому числі нашого журналу за цей рік. Книжка Ненько, моя ненько появиться незабаром у видавництві "Сучасність".

Нижче друкуємо повні тексти обох вищезгаданих документів. Перший, а саме заяву про відмову громадянства, подаємо за оригіналом самвидаву, а листа до президента Картера — у перекладі з російської мови з газети Русская Мысль (Париж) від 14 липня 1977.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ УРЯДОВІ СРСР

Цією заявою я відмовляюсь від радянського громадянства.

Таке рішення я прийняв у ті дні, коли ви провадите так зване обговорення проекту нової конституції. Газети, радіо, мітинги горлають про єдинодушне захоплене схвалення. Найближчим часом проект стане законом під загальне гучне "ура!" Хай хтось наважиться не гукнути "ура", за кожним мітингом і кожним його учасником пильно стежить КДБ і його вірні слуги — партпрацівники.

Ваша конституція — брехня від початку до кінця. Брехня, що ваша держава висловлює волю й інтереси народу, що вся влада належить народові. Брехня, що вища мета вашої держави — підвищення матеріального й культурного рівня життя народу. Брехня, що ви провадите політику миру і боретеся за зміцнення безпеки народів. Брехня — заява про вільний розвиток націй і право республік на вільний вихід з СРСР. Брехня і ганьба ваша виборча система, над якою глузує весь народ, брехня й ганьба ваш герб, колосся для якого ви експортуєте з США, брехня й ганьба ваш гімн, в якому Сталіна ви замінили на Леніна.

Ви заявляєте, ніби створили суспільство справжньої демократії. Громадяни СРСР, твердите ви, володіють всією повнотою соціально-економічних та політичних прав і свобод (ст. 39), громадянам СРСР гарантовано свободу слова, друку, зборів, мітингів (ст. 50). І тут таки:

— Користування громадянами правами і свободами не повинне завдавати шкоди суспільству і державі.

Безсоромно перекреслили ви права і свободи свого громадянина.

Ст. 156 проголошує:

— Розгляд справ в усіх судах відкритий. Слухання справ у закритому засіданні суду провадиться лише у випадку, встановленому законом.

Безсоромно забезпечили ви собі закритий суд над кожним своїм громадянином.

І раніше ви позбавляли мене прав і свобод, і коли боялися голосу правди, а ви його завжди боялися, — судили мене закритим судом. Але раніше, навіть проголошуючи себе *диктатурою*, ви не наважувалися на одвертий цинізм. У мене лишалася можливість вимахувати конституцією й вимагати дотримання гарантованих прав, відкритого суду. Сьогодні ви, скинувши вивіску диктатури і проголосивши себе *загальнонародною державою*, брутально обриваєте мене: досить посилань на конституцію, права і свободи твої доти, доки ми, держава, не вирішимо, що вони на шкоду нам, державі, і тоді ми судитимемо тебе закритим судом за встановленим нами, державою, законом! Заперечуєш? — спробуй, так записано в конституції, її ствердив народ і ти в тому числі.

Не бажаю бути в тому числі. Ваша конституція продиктована політичною охранкою, якій в СРСР підкорене все, без якої жодного дня не існуватиме ваш табірний режим.

Не бажаю бути громадянином держави, яка протягом 60 років свого існування догосподарювалася до того, що змушена на високі скрижалі Основного Закону персонально виводити худобу і птицю, що утримуються на підсобних господарствах громадян. 1% земель відвели ви підсобним господарствам, 99% — колгоспам і

радгоспам. І цей 1% дає т р е т и н у продуктів харчування країни! А як ви грабували громадянина свого на тому його одному відсотку — зводили з двору корову, нищили податками кожну курку, кожну яблуньку і кущ малини! Сьогодні збагнули, що не нагодують країну ваші колгоспи і радгоспи, задобрюєте громадянина, підлабузнюєтеся, гарантуєте — не лякайся більше, розводь свинок-курочок, обіцяємо — не чіпатимем, ось і до конституції записали, годуй нас одним своїм відсотком, давай нам тепер не третину, а дві третини, бо сподіванка на колгоспи-радгоспи діло пропаще, ті пам'ятники во славу гнилої ідеології — зліплені з кизяків.

Нарешті, я не бажаю більше лишатися громадянином держави, яка знищила еліту мого українського народу, кращу частину селянства й інтелігенції, перекрутила й оббрехала наше історичне минуле, спалювала нашу дійсність. Ви позбавили моїх співвітчизників-українців національної гідності, ви домоглися від нас того, що ми боїмося й не хочемо зватися українцями. І ви у вашій конституції смієте галасувати про розвиток націй? У вас вистачає цинізму знущатися з мого народу й записувати до конституції статтю про право на вихід з СРСР?

Мільйони заляканих вами громадян покірно й знехотя піднімають руки за вашу конституцію. Таких, хто подібно до мене одверто заявить про своє небажання визнавати ваш основний закон, будуть одиниці. Повністю розумію, що вчинок мій буде розцінений вами, як найтяжчий злочин: я скористувався правом на свободу слова н а ш к о д у вашій державі — судитимете ви мене за в с т а н о в л е н и м в а ш о ю д е р ж а в о ю законом закритим судом.

А втім, конституція ваша тим часом тільки проект? Доведеться вам для розправи наді мною чекати її всенародного схвалення і тільки тоді застосовувати до мене її статті? Морока! Чи не простіше — психушка? Або звинувачення в крадіжці? Або самосуд ображених патріотів у цивільному? Або дорожня аварія? Які там іще у вашому арсеналі варіанти скорих розправ? Дійте.

Сьогодні 1977 року я відсилаю свій пашпорт до РВВС* Ленінського району м. Києва і з цього дня не вважаю себе громадянином СРСР.

..... 1977 року
Київ — 33,
вул. Тарасівська, ч. 8, кв. 43
Снегірьов Гелій Іванович

Г. Снегірьов,
письменник

*РВВС — Районовий відділ внутрішніх справ — Ред.

ПРЕЗИДЕНТОВІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТИВ АМЕРИКИ ПАНОВІ ДЖ. КАРТЕРОВІ

Шановний Пане Президенте!

Лист цей складався в дискусіях і суперечках. Підписав я його сам, але в ньому — настрої і надії багатьох людей.

Думаю, що в листі немає нових для Вас інформацій. Звертаюся до Вас тільки на те, щоб переконання багатьох, багатьох громадян моєї країни лягли в ту шалю терезів, де міститься перемога Людського Розуму.

Я переконаний, що:

— настав час вирішення, чи здобуде остаточно перемогу над Людським Розумом суспільно-політична потвора, яка зветься Соціалістичною Наддержавою, а чи переможе Людський Розум;

— цей вирішальний час короткий;

— усе залежить від того, чи Ви, Пане Президенте, Ви особисто (до Вашого попередника пана Форда я не звертався б) — будете такі непохитні у своїх діях, як Ви заявили.

Тільки цілком короткозорі люди можуть у Вашому зударі з Брежневим бачити спір за права людини в чистому, так би мовити, вигляді. Це змагання — кулак у кулак, лікті об дубовий стіл, жили і кості аж до хряскоту, — *бій за існування державних устроїв*.

У своїй програмовій доповіді 21 березня ц. р. Брежнев, як не виляв і крутив, а мусів заявити: будете настоювати на права людини ("явне намагання американських інстанцій втручатися у внутрішні справи Радянського Союзу") — ми відмовимося від переговорів про припинення перегонів озброєнь ("розвиток нормальних стосунків, звичайно, неможливий").

Це — *ганебне признание*. Брежнев був змушений його зроби. І змусили його Ви, змусили, здавалося б, цілком незначним натиском на права людини. А цілий зміст натиску в тому, що Ви зажадали *правди*. Жити *по правді* соціалістична потвора не може. Брежнев і "іже з ним", м'яко кажучи, не обдаровані визначним розумом, але вони розуміють: поступляться своїми п'ятьома (Гінзбург, Орлов, Руденко, Тихий, Щаранський — тільки п'ять!), — і кулак їхній причавлений. Поступіться Ви — і потвора підійметься над світом.

Не поступайтеся, Джиммі Картере! Напружуйте м'язи і силу волі. Не слухайте порад боягузів. Хай боягузи лізуть під стіл, тремтять і чекають — аби тільки не допомагали потворі.

Сподіваюся, пане Президенте, що Ви дуже добре поінформовані про справжні резерви сил нашої Наддержави. Але я дозволю собі сказати про це ще один раз, без статистичних вирахувань і висновків, тільки — заобсервоване, добре відоме.

Наша Наддержава нагадує мені карету, яка мчиться сторчма вниз. Оскаженілі коні, погналися по вибоїнах униз, гуркотить розхитаний, ні ким не керований екіпаж. В екіпажі багато вибухівки. А внизу під горою — мирні хати і на них женеться смертельний вантаж. Візник, начебто, сидить, але він не тримає віжок у руках, а вчепився п'ятірнями в сидіння під задком, щоб не викинуло його на вибоїнах — адже попередника викинуло. Женеться чорний віз, тріщить, розлітається. А попереду — спокійна долина. І біжать поруч воза міцні молодці. І що ж вони роблять? А вони скріплюють на ходу колеса, латають діри, дорогу спереду підмощують. А треба ж — одурілих коней за уздечку хапати, колоду під колеса кинути. Візник уже за віз не відповідальний, керувати возом уже не можна. Надія на молодців, тільки вони врятують спокійну долину від нестримного смертельного вантажу (під молодцями маю на увазі керівників держави).

Чому ж вантаж нестримний? А тому, що нашою країною не керує ні Провидіння, ні непохитні закони економічного розвитку.

Головне в нас — ідеологія; їй — безглуздій, божевільній — підпорядковано розвиток радянського суспільства.

І що може бути більш вражаюче і жахливіше від цифри, що її породила наша ідеологія: площі присадибних господарств займають в СРСР 1% порівняно до радгоспно-колгоспних площ, і цей 1% дає третину харчових продуктів усієї країни, а колгоспно-радгоспні 99% — дві третини.

Ми репетуємо про невтручання в наші внутрішні справи. А це внутрішні, чи загальнолюдські? — на одній шостій частині земної кулі найурожайніші ґрунти дають тільки якусь там (четверту? десятую?) частину тих харчових продуктів, які вони спроможні дати при розумному господарюванні. Через постійні неврожаї, СРСР скуповує зерно на світовому ринку (замість викидати на ринок свою власну надвишку), а голодні народи слаборозвинутих країн залишаються без хліба.

Рік-у-рік, від п'ятирічки до п'ятирічки ми назначаємо величаві народно-господарські пляни — рік-у-рік ми їх не виконуємо...

Ніде, ні в одній слаборозвинутій країні немає такого низького рівня продуктивності праці, як у нас...

У державі не зайнято стільки-то (скільки?) мільйонів робочих місць, а скільки-то (скільки?) мільйонів молодих і найактивніших робочих рук дармує під зброєю...

Будуємо промислові і наукові об'єкти і кожного разу не вміщуємося ні в реченці, ні в кошториси, і старіються морально ті об'єкти, ще поки ними почали користуватися...

У нашій країні на чолі кожної ділянки (колгоспу, заводу, району, області — до верхівки ЦК) стоїть *назначений тимчасовий керівник*. Його завдання дати начальству звіт *сьогодні*,

інакше завтра його звільнять; його обов'язок брехати (начальству, народові) що справи йдуть прекрасно, і витискати піт з людей та соки з землі (охорона сфери життя); головне гасло тимчасового керівника: "Після мене — хай і потоп!"...

А народ нашої країни! На жаль, це внутрішня справа...

... народ понижений невільничою, по-жебращькому оплачуваною працею; а на кожній стіні верескливо гасло: "Праця у нас — справа честі, мужності і героїства!..."

... народ стоїть 60 років у чергах і, вдячний, звук принизливо говорити: "дають" — дають хліб, м'ясо, черевики, мило...

... народ краде у держави геть усе, докрадає бодай частину того, що йому держава не доплатила; а гасла: "Піднесення добробуту трудящих — головний закон соціалізму!" і "Все для добра людини!"...

... кожна радянська людина клопочеться з ранку до вечора про те, як обманути державу, яка без кінця обманює її, як обійти перешкоди законів, що їх держава понатикала на кожному кроці, бож держава не вірить своєму громадянину на гріш...

... народ забрехався, скалічений морально; ніхто не має відваги сказати вголос те, що думає, та й думати більшість уже відучили...

...народ не вірить урядові, не підтримує його, насміхається з нього, погорджує ним і боїться його; а гасло: "Народ і партія — одне!"...

...І народ моєї України (я українець) позбавили національної гідності, його славетну історію перекрутили й оббрехали, мої земляки бояться і не хочуть називати себе українцями...

...народ не має природного приросту: сьогоднішній день невлаштований, завтрішній — лякає...

...народ запивається, заливає самогоном украдену в нього совість; наша статистика про споживання алькоголю, як і вся наша статистика, бреше, вона не враховує самогону, а кожна селянська хата, кожна міська квартира це самогонна фабричка. А ліквідувати самогон, який не тільки деморалізує людей, але й з успіхом шкодить державному бюджетові, Наддержавна не спроможна ні політикою цін, ні в'язницею...

Куди глянеш, кого запитаєш — інженера, учителя, робітника, лікаря, ученого, студента, вояка, офіцера, селянина — від усіх почувеш: безладдя, брехня, злодійство, п'янство, кумівство, чванькуватість тупих начальників, препогана організація праці, навчання, служби.

Чи все це не ознаки браку керівництва?

Тільки на одну ділянку вистачає в нас засобів і організаційних спроможностей: на збільшення мілітарної потуги. Величезний возище, безглуздий, неймовірно коштовний — але потужний і

страшний. І всі сили і засоби — туди, у військовий казан. Ар'єргардні ідеологічні основи — на виховання військово-патріотичного духа у молоді, щоб надхненно почувала себе гарматним м'ясом (плює молодь на той дух, ні в що не вірить!). Безупинно, за непоборною вже інерцією збільшують мілітарний потенціал — на шкоду, на непоправну втрату для мирних справ.

Нещодавно представник Китаю в ООН назвав Радянський Союз головним шахраєм в питаннях миру і головною небезпекою війни. Не китайцям судити-радити, самі такі ж, але в цьому випадку оцінка цілком правильна. Ми шахруємо, брешемо, а Захід вдає, нібито вірить нам. І дає наборг ту передбачену Леніном мотузку, на якій соціалізм повісить капіталізм. Захід зміцнює нашу мілітарну потугу кредитами, найновішими приладдями, зерном за безцінь. За активною допомогою Заходу ми нарощуємо атомно-підводну та іншу військову флоту, нагромаджуємо танкові дивізії на кордонах Європи, а Європа замислено вираховує, чи діятимуть алярмові системи, чи здатні ми по-зрадницьки напасти і чи зуміємо ми пропрасувати Європу танками. Хай не сумнівається, ми здатні і зуміємо, нападемо і пропрасуємо, бо в чесному змаганні з Заходом ми не добіжимо до фінішної стрічки — здохнемо.

Радянські керівники брешуть. Гасла про зміцнення миру — брехня. В ім'я чого їм зміцнювати мир? В ім'я щастя свого народу, в ім'я майбутніх поколінь усіх народів? Наплювали радянські керівники на свій народ і на всі народи. Вони керуються незламним, твердолобим владолюбством і знову ж таки інерцією прийнятої на озброєння ідеології. Владолюбство й ідеологія знищили в 20-30 роках 15 (чи більше?) мільйонів кращих селян, за 60 років радянської влади 20 (чи більше?) мільйонів кращих громадян розстріляно, або згноєно в тюрмах-таборах, перемогу над Німеччиною здобуто злочинно-бездарно пролитою кров'ю, — так дбають радянські керівники про народ.

Це не сьогоднішні керівники, а попередні? Руки теперішніх у тій же крові, теперішні ніяк не схотіли змити з рук кров, пролиту попередниками. Коли наш представник при зустрічі з Вами, Пане Президенте, простягне Вам руку — пам'ятайте, що на його руці невідмита кров мільйонів людей, знищених т. зв. сталінізмом. Ці руки, не обмивши старої крові, готові пролити море нової крові — усіх народів у всьому світі. Тільки погрожуючи війною, вимахуючи мегатоннами, наші керівники спроможні зберегти свою владу, зберегти ідеологію.

Найімовірніше, Радянський Союз перший не почне війни. Він зробить інакше. Нарощуванням своєї мілітарної потуги він роздмухає військову гістерію до тої міри, що війна, яка завдяки його зусиллям тліє постійно в закутках, спалахне на весь світ.

Пане Президенте! Чи не схотіли б Ви, при зустрічі, спитати свого колегу, нашого генерального секретаря:

— Чи Ви колись перестанете брехати?

Я проробив такий експеримент. Вивчив згадану вже промову Брежнєва на з'їзді профсоюзів, з метою відокремити в ній правду від брехні — і не знайшов ні одного небрехливого твердження. Ні про внутрішні справи країни, ні про зовнішню політику. Ні одні-сінького! Попрохайте Ваших дорадників у справах СРСР перевести подібну аналізу цієї, або якоїсь іншої промови Брежнєва — і Ви переконаєтеся наочно.

Дотепер ніхто прямо не сказав у вічі могутньому партнерові-противникові **ПЕРЕСТАНЬТЕ БРЕХАТИ!** Ніхто досі чітко і просто не сказав — хоч би з приводу тих же прав людини — таке:

Права вашої людини — не ваша внутрішня справа. Хоч людина ваша, але справа загальна. А справа загальна насамперед тому, що *ваша* людина — представник *усього* Людства, і ви, *проголосивши ваш лад найбільш передовим і гуманним*, не смієте її поневолювати. І, передусім, це справа загальна, а не ваша внутрішня, бо, *якщо ми дозволимо обдурювати нас у питаннях оборони прав людини, ви обдурите нас і в інших справах.*

Це ж аксіома.

Справи Першого кошика — розрядку — перевіряє час: обіцянки роззброєння підписані, а як сторони виконують зобов'язання — покаже час. Сиди, чекай і старайся перевірити, якщо тебе до перевірки не допускають.

Справи Другого кошика — торгівлю, кредити — перевіряє час: договори підписані, кредити (ви — нам) видали, товари (переважно ви — нам) відпустили; чи розрахуємося, як обіцяли (ми — вам) — покаже час. Сиди і надійся.

Справи Третього кошика — видно вже тепер, відразу, ось вони. Розтрубили, завірили, високими підписами закріпили "Декларацію" і Гельсінкські документи — і тут же... немає сенсу повторювати, що діється тут же. Щодо справ Третього кошика часової перевірки не треба. Відразу видно: ошуканство.

І як же можна після того вірити Радянському Союзові в питаннях розрядки і кредитів?

Вимагайте ПРАВДИ! Тільки Ви один, Пане Президенте, можете вимагати і добитися від нашого уряду Правди.

Не бійтеся сутички.

Міцного Вам здоров'я, успіхів у Вашій дуже складній роботі. Дай Вам, Боже, стримати чорний екіпаж.

28 березня 1977

Гелій Снегірьов
письменник, колишній член Спілки письменників України

Колишній головний прокурор США Ремзі Кларк веде правну оборону М. Руденка та О. Тихого

Арешти голови Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод Миколи Руденка та члена цієї ж групи Олексія Тихого на початку лютого ц. р. змобілізували різні кола західньої публічної opinii на оборону репресованих. Серед них на окреме відмічення заслуговує діяльність колишнього головного прокурора США Ремзі Кларка, якого для оборони Руденка й Тихого заангажував Комітет оборони радянських політичних в'язнів.

3 квітня ц. р. Кларк повідомив листом амбасадора СРСР у США Анатолія Добриніна про свій намір дати юридичні поради та вести оборону М. Руденка, О. Тихого та голови Московської громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод Юрія Орлова. На його просьбу дати йому потрібні інформації та сприяти в приготуванні оборони, Кларк не одержав відповіді. Коли 2 липня ц. р. напіла вістка, що 30 червня ц. р. невідомий суд, який засідав у віддаленому провінційному містечку Дружківка, Донецької області, засудив підсудних Руденка на 7 років ув'язнення і 5 років заслання та Тихого на 10 років ув'язнення і 5 років заслання, Ремзі Кларк вніс формальну апеляцію у справі обох засуджених. Копії цієї апеляції вислано до Л. Брежнєва, головного прокурора СРСР Романа Руденка, амбасадора СРСР в США Анатолія Добриніна, Верховного суду УРСР, Донецького обласного суду, Дружківського районного суду, Верховного суду СРСР, Верховної ради УРСР, колегії адвокатів міста Києва, колегії адвокатів Донецької області та Міністерства Юстиції. Повні тексти обох документів друкуємо в перекладі на українську мову за пресовим повідомленням Комітету оборони радянських політичних в'язнів від 7 липня 1977.

ЛИСТ Р. КЛАРКА ДО РАДЯНСЬКОГО АМБАСАДОРА А. ДОБРИНІНА

Їх Ексцеленція

Анатолій Ф. Добринін

Амбасадор Союзу Радянських Соціалістичних Республік

1125 16 Стріт

Вашінгтон, Д. К. 20036

Вельмишановний Пане Амбасадоре!

На прохання їхніх родин чи приятелів, я погодився давати правні поради та допомогу:

1. Д-рові Юрієві Орлову; адреса: Москва, Профсоюзна 102, корп. 7, кв. 1; арештований у Москві 10 лютого 1977; правдоподібно ув'язнений у Лефортовській тюрмі в Москві.

2. Миколі Даниловичу Руденкові; адреса: Київ, 84, Конча Заспа 1, кв. 8; арештований у Києві 5 лютого 1977; правдоподібно ув'язнений у тюрмі в Донецьку.

3. Олексієві Івановичу Тихому; адреса: Хутір Іжевка, Донецьк обл., Константинівський р-н; арештований у своєму домі 5 лютого 1977; правдоподібно ув'язнений у тюрмі в Донецьку.

Усі три згадані особи активно сприяли виконанню Гельсінкських угод і є підстави вважати, що саме за це були арештовані.

Щоб дати їм дійову юридичну допомогу, — якщо вони не будуть негайно звільнені, — я уклінно прошу Вас допомогти мені в наступних справах:

1. Тимчасове звільнення з арешту кожної з вищеназваних осіб, зобов'язавши їх залишатися під юрисдикцією суду, або на підставі особистої поруки їхніх родин. Стаття 89, Кримінально-процесуальний кодекс (КПК) РСФСР.

2. Дозвіл оборонцеві-адвокатові репрезентувати їх на цьому етапі судового поступовання. Стаття 22, Основи кримінального законодавства, на розсуд Головного прокурора.

3. Одержання візи та всіх інших документів потрібних для в'їзду до СРСР та дозволу на поїздки до всіх місць, де потрібно, щоб зустрітися з вищеназваними особами, їхніми родинами, приятелями, радянськими адвокатами та потенційними свідками.

4. Докладний опис вчинків, що їх приписують кожному з вищеназваних, характер та ідентифікація доказів, на підставі яких приписують обвинувачення, та закони, що їх ці вчинки ніби порушують.

5. Плян майбутніх переслухань, дати судових процесів та інших дій судочинства, бо це потрібне мені, щоб дати в час дійову юридичну допомогу.

Відколи я перестав виконувати обов'язки головного прокурора США, я постійно займаюся проблемами прав людини в різних країнах світу. Ви напевно пригадуєте нашу кореспонденцію з 1970, 1971, 1972 та 1975 років щодо судових процесів у Вашій країні. У моїй країні я виступав як головний оборонець таких підсудних, як Крейг Морган, голова студентської організації в університеті Кент стейт, що станув перед судом після того, як члени Народної гвардії вбили чотирьох студентів у тому університеті;

Чарлс Пернасаліс, підсудний в обвинувальному акті ч. 1 за вбивство під час бунту у в'язниці в Аттіці; Рушел Магі, що був разом з Анджелою Дейвіс обвинувачений у справі подій в суді Марін Коунті; отець Філіп Беріган, обвинувачуваний у плянуванні викрасти д-ра Генрі Кіссінджера на процесі "сімох з Гаррісбург". За кордоном я давав юридичну допомогу та був спостерігачем на судових процесах у Чіле (офіцери Повітряних сил обвинувачені по перевороті у вересні 1973 року); Еспанії (процес "Карабаншел" Марселліно Камачо та дев'ятьох інших осіб обвинувачених в організуванні робітників); у справах Південно-африканських паспортних судів (кримінальне накидання апартиду); Великобританії (депортаційний процес Філіпа Ейджі, колишнього агента ЦРУ) та інших.

Я вірю, що міжнародні адвокати, які працюють в ім'я прав людини мають змогу помагати здійснювати ці права та поліпшувати порозуміння та добрі взаємини між народами та державами. Я погоджуюся з Беніто Уарез, мексиканським революціонером та президентом, що "пошана до прав інших — це мир". Саме з цих міркувань я погодився давати правну пораду та допомогу Орлову, Руденкові та Тихому.

Зі мною можна сконтактуватися телефонічно в Нью-Йорку, числа телефонів: 212-989-6613 або 212-488-3237.

Буду дуже вдячний за Вашу допомогу.

З правдивою пошаною
(підпис) Ремзі Кларк

АПЕЛЯЦІЯ

у справі

МИКОЛИ ДАНИЛОВИЧА РУДЕНКА

І ОЛЕКСІЯ ІВАНОВИЧА ТИХОГО

Підсудні Тихий і Руденко були згодом засуджені невідомим судом, який таємно засідав у зачиненому фабричному приміщенні в далекому українському провінційному містечку Дружківка, сімдесят кілометрів на північний захід від Донецька. Їхні злочини полягали у здійснюванні основних прав людини на свободу думки, переконань, слова, друку, зборів і організації. Їхні вироки були суворі. Сім років ув'язнення суворого режиму для Руденка і десять років для Тихого з наступним п'ятирічним засланням для кожного.

Метою цього документу є забезпечити та уточнити права засуджених на апеляцію і, після скасування вироку, на справедливий суд, якщо проти кожного з них будуть визначені правні обвинувачення.

Радянський посол у Сполучених Штатах Америки Анатолій Добринін, генеральний прокурор СРСР Роман Руденко і колеги адвокатів міста Києва та Донецької області були повідомлені 3 квітня 1977 про мою згоду дати обвинуваченим юридичну пораду та допомогу. Копію повідомлення долучую. Тоді і кілька разів згодом я просив дати мені інформації і сприяти у приготуванні оборони. Однак до сьогодні ніхто не відповів і навіть не потвердив, що обвинувачені є позбавлені волі, не повідомив про які б то не були обвинувачення проти них. Не названо ні суду, ні прокурора, не сказано про умови юридичної процедури, про призначеного адвоката, про дату суду, не подано жодної іншої інформації. Було тільки страшне і загадкове повідомлення про вирок і покарання.

Обвинуваченим відмовили права боронитися та користуватися ефективною правною порадою.

Оскільки уряд відмовився дати інформації про обвинувачених, про їхній арешт, попереднє ув'язнення, обвинувачення проти них, про їхній фізичний і психічний стан та про день і місце суду, то відомі лише окремі факти:

Обвинувачених арештували без будь-якого повідомлення чи ордеру в лютому 1977 року. Їх держали без усякого доступу з боку родини, друзів і адвокатів з моменту арешту. Під час попереднього ув'язнення з ними поводитися брутально та принизливо. Ні вони самі, ні їхні родини, друзі або адвокат не були повідомлені про обвинувачення проти них до часу суду. Не було можливості порадитися з адвокатом, що його вони самі вибрали б, ні приготувати оборону, ані теж представити відповідних свідків, або доказів для їх оборони. Не було змоги провести конфронтацію свідків обвинувачення та перевірити їх на допиті. Закритий і таємний суд почався без попередження, мабуть, 23 червня 1977, з обвинуваченими, що не мали змоги себе обороняти. Після того, як друзі й рідні довідалися про початок суду, їх не допустили до приміщення суду, за нечисленними винятками останнього дня.

30 червня 1977 проголошено публічно, що підсудні виявилися винними, згідно з обвинуваченням, і засуджені на максимальні строки позбавлення волі. Суті обвинувачень і доказів не подано. Наскільки відомо, обвинувачених судили за думки висловлені на письмі і за організацію людей, які поділяли їхні погляди з єдиною метою сприяти дотриманню прав людини і передавати отримані факти до відома світу.

Судовий процес порушив Конституцію Радянського Союзу, Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси Української РСР, Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт громадянських і політичних прав та Кінцевий акт наради з питань безпеки і співпраці в Європі (Гельсінкські угоди).

- Серед порушених прав є наступні:
- свобода думки, поглядів і слова;
 - свобода мати погляди без перешкод та шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від кордонів;
 - свобода мирних зборів і об'єднань;
 - право рівної охорони законом;
 - рівність перед законом для осіб, що належать до національних меншостей;
 - право на життя, свободу і безпеку особи;
 - на пошану до прав людини і основних свобод;
 - право на ефективне використання громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, кожна з яких впливає з незаперечної гідності людини, кожна з яких істотна для забезпечення людині вільного і повного розвитку;
 - право на людяне відношення з пошаною до гідності людини під час ув'язнення;
 - право не бути підданим принизливій поведінці, або покаранню;
 - право не бути підданим допитам із застосуванням погроз, медичних препаратів, фізичних або психічних тортур;
 - право на справедливий і відкритий суд з незалежним і безстороннім складом суду, на якому особа має всі гарантії, konieczні для оборони;
 - право після законного арешту бути повністю поінформованим самому, а також право на інформацію родини, друзів або адвоката про обвинувачення і про причини арешту;
 - право на швидке переслухання з метою визначити законність арешту;
 - право мати належний час і можливості для приготування своєї оборони;
 - право отримати адвоката за своїм власним вибором і спілкуватися з ним;
 - право перевіряти свідків обвинувачення і викликати та перевіряти свідків оборони.

Після присуду засуджені мають даліше право на апеляцію до вищого суду. Для того, щоб це право було дійсне, я знову прошу дозволу репрезентувати засуджених у теперішній стадії процедури. Щоб виконати це, мені потрібна віза та інші документи, konieczні для в'їзду до Радянського Союзу і подорожей до всіх місць, потрібних для спілкування з підсудними, з їхніми родинами, друзями, радянськими адвокатами і представниками влади. Мені також потрібна детальна заява про вчинки, що їх нібито скоїв кожний з підсудних, суть і визначення доказів на підтримку звину-

вачень і закони, що їх ці вчинки нібито порушили. Мені також потрібні копії всіх процедуральних документів складених під час процесу, а також стенограми свідчень і документів, запропонованих або прийнятих судом. Нарешті, треба обов'язково мати строки апеляцій, що дало б реальну можливість приготувати і внести апеляцію.

Усе це я представляю з пошаною в інтересах справедливости 7 липня 1977 року.

Ремзі Кларк
37 Вест 12 Стріт
Нью-Йорк, Нью-Йорк 10011
США

РЕМЗІ КЛАРК ОЧОЛИВ КОМІСІЮ ПРАВНОЇ ДОПОМОГИ ПОЛІТВ'ЯЗНЯМ

Нью-Йорк (Комітет оборони радянських політичних в'язнів), 21 липня 1977. Ремзі Кларк, колишній генеральний прокурор США, який тепер обороняє засуджених членів Української громадської групи для сприяння виконанню Гельсінкських угод Миколу Руденка і Олексія Тихого, згодився очолити Комісію правової допомоги для політичних в'язнів у СРСР, яка буде діяти при Комітеті оборони радянських політичних в'язнів. До цієї комісії ввійдуть адвокати та знавці радянського права з США, Канади і країн Західної Європи з метою розбудувати людську і матеріальну базу для легальної оборони політичних в'язнів у СРСР.

Комісія плянує перш усього перекласти на англійську мову Кримінальний кодекс Української РСР, Кримінально-процесуальний кодекс УРСР та головні коментарі радянських та інших юристів, які відносяться до цих основних документів. Комісія плянує теж шукати шляхів до міжнародних правничих організацій, щоб на їхніх форумах з'ясувати порушення прав ув'язнених і таким способом одночасно поширювати інформації про боротьбу політичних в'язнів СРСР за їхні права людини, за право на статус політв'язня, на еміграцію колишніх політв'язнів, допомогу родинам ув'язнених. Під сучасну пору комісія готує апеляції в справах Івана Світличного, Семена Глузмана, Вячеслава Чорновола, Андрея Твердохлебова, Валентина Мороза та інших.

Комітет оборони радянських політичних в'язнів закликає українських юристів та знавців радянського права, які зацікавлені працювати в цій комісії, зголоситися до комітету на адресу:

Committee for the Defense of Soviet Political Prisoners
P. O. Box 142, Cooper Station,
New York, N. Y. 10003
Телефон: (212) 850-1315, або (212) 475-5799

Протест естонського політичного в'язня

Подаємо, за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 20 липня 1977, розповсюджувану в самвидаві заяву ув'язненого в Пермському таборі естонського патріота М. Кійренда. Вона характеристична для шовіністичної атмосфери, що панує в таборах СРСР, та для боротьби естонців за свої права.

Президії Верховної Ради Естонської РСР

Копія: Прокуратурі РСФСР

Копія: Начальникові Учр. ВС-389/35

від політв'язня М. А. Кійренда

Заява

Довгий час я перебуваю в іншомовному оточенні і майже не чую моєї рідної мови, майже не маю змоги користуватися творчістю рідної культури (книжки, грамофонні платівки, кіно, радіо і т. п.). Це створює додаткові труднощі у спілкуванні з людьми. Адміністрація Учр. 389/35 використовує це для своїх шовіністичних цілей, ускладнює теж зв'язок з родичами, затримуючи мою кореспонденцію з ними. Замість віддавати листи, байдуже якою мовою вони писані, на протязі трьох днів, що є передбачене законом, — затримують їх так, що листи доходять до мене через місяць, а то й довше. Деякі листи цілком пропадають. Це грубе порушення моїх елементарних людських і громадянських прав, проголошених Деклярацією прав людини ООН і Конституцією СРСР.

Суд наді мною відбувся естонською мовою і така міра покарання не була передбачена засудом. Цей свавільний і шовіністичний акт проти мене не є явищем винятковим, його вживають і до інших неросійських політв'язнів (Зограбяна, Гімпу та інших).

Висловлюючи своє обурення з причини свавільної й антигуманної репресійної політики адміністрації та з метою оборони моїх прав і боротьби проти шовінізму, я вирішив від 10 грудня 1976 року аж до часу припинення незаконности з моєю кореспонденцією, звертатися до адміністрації Учр. ВС-389/35 тільки рідною мовою, про що й повідомляю цією заявою.

М. Кійренд

3 міжнародної преси

"Українець радить Картерові сказати Брежневу у вічі: перестань брехати" — під таким заголовком пише Флора Луїс у *Нью-Йорк Таймс*-і, від 28 липня ц. р. про листа українського письменника Гелія Снегирьова до американського президента Картера. Вона подає, що лист був переданий на Захід ще в березні ц. р. (Його повний текст містимо на іншому місці). Переповідаючи зміст листа, авторка подає деякі дані про Снегирьова, а саме, що його викинули з Спілки письменників України і Спілки кінематографістів та що він живе тепер у Києві, без праці. Згадує теж про те, що після суду над Миколою Руденком і Олексою Тихим, членами української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, він вислав до радянського уряду листа, в якому опротестував несправедливі засуди та зрікся радянського громадянства, відсилаючи свій паспорт із заявою, що "від початку до кінця ваша конституція — це одна брехня".

Цей лист, до речі, вже раніше знайшов широкий відгук у французькій, англійській, німецькій та західній пресі. Паризький *Ле Монд* від 7 липня ц. р. приніс обширну статтю п. н. "Український письменник, Снегирьов, який живе в Києві, не вважає себе більше громадянином СРСР". У ній говориться про причини резигнації Снегирьова з громадянства (протест проти засуду М. Руденка і О. Тихого) і про те, що він теж є автором *Ненько, моя ненько*, праці про "зфабрикування процесу проти українських науковців у 30 рр.". *Ле Монд* подав повний текст листа Снегирьова, в якому, між іншим, сказано: "Я не бажаю залишатися громадянином держави, яка знищила еліту мого українського народу, кращу частину селянства й інтелігенції, яка спотворила, спалювала наше історичне минуле та понизила сучасне".

Лондонський *Дейлі Телеграф* від 18 липня ц. р. повідомив про листа Снегирьова та його резигнацію з радянського громадянства у статті Дейвіда Флойда п. н. "Кремль знищив Україну".

Широким відгомонам відбився в західній пресі процес над М. Руденком і О. Тихим у Дружківці, Донецької області. *Вашінгтон Пост* від 6 липня ц. р., крім попередньої вістки від 2 липня про самі засуди, помістив передовицю п. н. "Український приклад". У ній сказано:

"Микола Руденко і Олексій Тихий, шойно засуджені на жорстокі вироки ув'язнення і заслання в Радянській Україні, є дисидентами інакшими. Вони вимагали, щоб Кремль не тільки здійснював гарантії людських прав, на які він погодився в Гельсінкській угоді. Вони також вимагали, щоб Москва респектувала гелсінкські гарантії для "національних меншин". Що Радянський Союз, як кожна інша тоталітарна

держава, лякається зарази індивідуальних прав, це добре відомо. Не менш важливий її спротив проти багатозначних "національних" прав для понад 100 етнічних чи національних груп у межах її кордонів. Росіяни, або великороси, становлять меншість у країні, яку вони в більшості контролюють. З інших українці є найбільші (50 мільйонів), найбагатші, займають найбільш вразливу територію і є історично найбільш утверджені...".

Нью-Йорк Таймс від 2 липня приніс більшу нотатку за *Ассоційтед Пресс* п. н. "Два українці, засуджені за антирадянські дії, вислані до трудових таборів". Крім засуду Руденка і Тихого та згадки про те, що влада робила труднощі навіть рідним і приятелям добитися до підсудних, щоденник подає теж про арешт двох інших членів Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — М. Мариновича і М. Матусевича.

Зюддойче Цайтунг (Мюнхен) у нотатці п. н. "Високі кари для українських оборонців прав людини" подала за *Дойче Пресс Агентур* про засуди на основі вісток одержаних від ген. Петра Григоренка. Тут згадується теж про Г. Снегір'ова, його протест проти засудів, критику нової конституції та резигнацію з громадянства СРСР.

Ді Австралієн від 19 липня ц. р. приніс нотатку п. н. "Прохання допомогти радянському в'язневі" про те, що "федеральний уряд одержав прохання допомогти звільнити людину, яка була засуджена за 'політичні злочини'...". Йдеться тут про Мирослава Мариновича, "якого тітка Марія Менцінська з Мт. Лоулей (Західня Австралія) попросила федеральний уряд про видання йому іміграційної візи та про міжнародну акцію за його звільнення". Одночасно "міністер іміграції і етнічних справ МакКеллер одержав прохання переглянути справу відмови візи для Олександра Сергієнка, який є важко хворий у радянській тюрмі. Візу видано для його матері О. Мешко, якої спонзором є Мая Грудка з Мельборну".

Франкфуртер Рундшау від 16 липня ц. р. помістив під рубрикою "Вільний вислів" ширшу інформацію Міжнародної Амнесії з Гамбургу про засуд Руденка і Тихого, дані з їхніх біографій, а також про засуд Василя Барладяну 28 червня 1977 на 3 роки ув'язнення в Одесі.

Як подав *Ле Монд* від 6 липня ц. р., Леонид Плющ долучив свій протест проти засуду Руденка і Тихого та ув'язнення Александра Гінзбурга і Юрія Орлова та інших репресованих до протестів Артура Кестлера (нобелівського лавреата), Франсіса Перрена, (члена Інституту, колишнього високого комісара для атомової енергії, проф. Жана Пол Матіє та інших визначних французів, які виступали від імені Комітету оборони Ю. Орлова. До речі, спомини Л. Плюща, які появилися в червні ц. р. французькою мовою, здобули дуже прихильні рецензії у французькій пресі (в *Ле Монді* та інших газетах і журналах).

■

Швайцарська Акція за право на самовизначення всіх народів у

Цюріху опублікувала німецькою мовою в липні ц. р. "Деклярацію" і "Меморандум н. 1" Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, у перекладі д-ра Анни Г. Горбач. Брошура викликала велике зацікавлення серед швейцарської публіки. Її розповсюджують теж у Німеччині й Австрії.

■ *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* від 13 липня ц. р. надрукувала майже повний текст "Листа українського в'язня Йосифа Терелі до шефа КГБ Андропова" в перекладі К. Герстенмаєр, доньки колишнього президента Федеральної Республіки Німеччини. Переклад попереджений вступом про самого Терелю з інформацією про його дотеперішні ув'язнення. Лист опублікований п. н. "Що таке Сичовка? Звіт про тюремну психіатрію — з відкритого листа до шефа КГБ Андропова". (Див. пресовий комунікат ЗП УГВР, *Сучасність*, ч. 7-8, 1977). Того ж листа надрукував *Мюнхнер Меркур* від 14 липня ц. р. п. н. "Документ про відносини в московських 'психіатричних клініках'... 'а то виб'ю тобі мозги з голови'".

■ *Дойче Тагесност* (Вюрцбург) від 13 липня ц. р. друкує статтю п. н. "З досвіду з поштовими посилками — радянські трюки з поштою ув'язнених". У статті мова про те, що "багатьом в'язням, які беруть участь у голодівках, протестах, писанні відкритих листів тощо (і за це їх недолюблює таборова адміністрація) рідко коли доставляють пошту". Навівши конкретні приклади з о. Василем Романюком, Стефою Шабатурою (яка тепер уже на засланні) і Іриною Стасів-Калинець, у статті згадується теж про те, що режим уживає тепер нових трюків, щоб забезпечитися перед реклямаціями за недорученою поштою, а саме: замість в'язнів, посвідки про одержання підписують "уповноважені заступники" з таборової адміністрації. "Навіть листи рекомендовані, з вимогою про посвідку одержання і зазначенням "для власноручного доручення"(порто НМ 4.10), підписують тепер 'уповноважені' ". Як приклад, газета друкує копію посвідки підписаної невідомим "уповноваженим" за Стефанію Шабатуру з Мордовського табору з 1976 року. Автор статті закликає, що "незалежно від цих прикрих досвідів, ніщо не повинно нас відстрашити слати й надалі листи політичним в'язням...".

■ Західня преса широко коментує останні невдачі Кремлю в зовнішній політиці: втрату Індії; загострення конфлікту з Китаєм, не зважаючи на всі спроби злагіднити цей спір; дальше послаблення радянських впливів в арабському світі; поглиблення конфлікту з західніми компартіями; невдале, ризиковне заангажування СРСР у розгрі в північно-східній Африці. Відомий публіцист Ц. Л. Зальцбергер у *Нью-Йорк Таймс*-і від 28 липня ц. р. у передовій п. н. "Забава в небезпечну гру"

стверджує, що інспіратором липневої авантюри полк. Ель Кадафі проти Єгипту була Москва, якій залежить на поваленні уряду ген. Садата в Єгипті. Одначе закуліси цього трохи ширші і пов'язані з погіршенням позицій Кремлю в цьому районі взагалі. Переключаючися з Сомалії на Абесінію, Москва затіяла небезпечну для себе гру, бо не лише поставила проти себе Сомалію, але тим самим скріпила західні впливи в цій частині Африки. Не випадково президент США Картер виявив відразу свою готовість допомогти Сомалії в закупах зброї. Основною метою Москви було добитися контролю над Лібією, Сомалією і Суданом. Тим часом, на сьогодні Судан і Сомалія опинилися по протилежній стороні, а Лівія, після невдалої спроби завалити суданський уряд Німейри в 1976 році, потерпіла тепер таку саму поразку з Єгиптом. До речі, суданський міністер зовнішніх справ Мансур Халід твердить, що невідомо, чи Менгісту, керівник Абесінії, який не може дати собі ради ні з еритрейським визвольним рухом, ні з сомалійськими "марксистськими" націоналістами в Огадені, є справді марксистом, а головне: якщо Адіс-Абеба втратить контроль над Гараром в Огадені, або Асмарою в Еритреї, треба сподіватися, що армія викине полк. Менгісту. На думку Халіда — цитує Зальцбергер — "що б не сталося... Радянський Союз розіграв дуже небезпечну гру з щораз меншими шансами на перемогу, гру, в якій йому призначено програти".

Американська і європейська преса ще далі присвячує дуже багато місця конфліктові між КПРС і еспанською КП, при чому переважає думка, що Москва, атакуючи Карілло за його книжку *Революція і держава*, нападає одночасно на італійську і французьку КП, на яких їй більше залежить, ніж на еспанській. *Нью Йорк Таймс* від 31 липня ц. р. приносить інтерв'ю своїх кореспондентів: Пол Луїса з головним теоретиком французької КП Жаном Канапою та Іни Лі Селден з головою комісії італійської КП для зовнішніх справ, Джіанкарльо Паєтта. Обидва комуністичні лідери підкреслюють konieczність зберегти "їхній власний шлях до соціалізму", але не вважають за доцільне загострювати відносини з КПРС. Паєтта підкреслив, що саме італійські комуністи мають "найдовшу історію непорозумінь з Москвою і, мабуть, теж не випадково пішли тепер найдалше в напрямі участі в уряді". Канапа ствердив, що "французька КП не дуже різниться у своїй політиці щодо об'єднання Європи і оборони Франції від де-голівської політики" і взагалі підкреслив "національний характер" зовнішньої і внутрішньої політики французьких комуністів. Тим часом продовжується спір між французькими соціалістами і комуністами за остаточне оформлення спільної виборчої програми на 1978 рік. Соціалісти погоджуються на націоналізацію 8 найбільших фірм, а комуністи намагаються поширити націоналізацію на більше підприємств.

3 життя українців у світі

Заходами Асоціації для студій національного питання в СРСР та Східній Європі появилася у видавництві Libraries Unlimited, Inc. у Литлтон, штат Колорадо, збірна праця п. н. *Nationalism and Human Rights (Націоналізм і людські права)*. Редактором цієї книги є Ігор Каменецький, професор політичних наук Центрального університету в штаті Мічіген. Серед співробітників цієї збірки є ще такі українські професори американських та канадських університетів: Ярослав Білінський, Юрій Борис, Олег Федішин, Степан Горак, Василь Маркус, Петро Потічний та видатний дослідник СРСР з Мюнхену Борис Левицький. Окремі статті написали теж автори неукраїнського роду. У книжці чимало місця присвячено дисидентському рухові в Росії (П. Ванеман, О. Федішин), ставленню російських дисидентів до національного питання в СРСР (Я. Білінський), українському рухові опору (Я. Білінський) та релігійному питанню в Україні (В. Маркус). Про становище білорусів пише С. Горак, про кримських татар П. Потічний, а Б. Левицький основніше аналізує національну політику СРСР на тлі соціальної структури окремих народів СРСР.

У престижевому журналі Американської славістичної асоціації *Slavic Review* за березень 1977 надрукована рецензія співробітника Українського наукового інституту при Гарвардському університеті Романа Сольчаника на книжку польського дослідника Януша Радзейовського, що появилася в Кракові п. н. *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy, 1919-1929; Węzłowe problemy ideologiczne (Комуністична партія Західньої України, 1919-1929. Вузлові ідеологічні проблеми)*. У тому ж числі журналу Степан Горак, професор Східньо-іллинойського університету, надрукував рецензію на книжку Ореста Субтельного п. н. *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704-1708 (Напередодні Полтави: Листи Івана Мазепи до Адама Сенявського, 1704-1708)*. Передмову до праці Субтельного написав проф. О. Оглоблин.

В Українському науковому інституті при Гарвардському університеті відбулася 16 і 17 липня конференція Союзу українських студентських товариств Америки (СУСТА), присвячена питанням студій українознавства, професійним питанням, а теж проблемам сучасного становища

на Україні. Про наукові та професійні проблеми української студентської молоді говорив проф. О. Прицак та мгр. Е. Касинець. Про рух опору на Україні доповідали проф. Б. Бошюрків, д-р Любомир Гайда та Наталка Пилип'юк.

■

В Українському Вільному Університеті в Мюнхені проведено в літньому семестрі аудиторне навчання на філософічному та суспільно-економічному факультетах. Виклади вели А. Вирста, І. Качуровський, П. Феденко, Б. Кордюк, Е. Райс, Б. Осадчук, О. Кульчицький, З. Соколюк, І. Басараб, а теж професори з США та Канади: В. Лев, Я. Гурський, Л. Рудницький, С. Чорній, Г. Семенюк. Виклади охоплювали перш усього українознавчі предмети.

■

У літній школі Гарвардського університету відбулися в липні курси українознавства, в яких брали участь 160 студентів. 15 і 16 липня вони провели 24-годинну голодівку на знак протесту проти засудів Миколи Руденка та Олексія Тихого. Рівночасно згадані студенти зібрали від різних громадян Бостону 1000 петицій до президента Картера на оборону засуджених членів Української Гельсінкської групи.

■

За повідомленням Української центральної інформаційної служби (УЦІС), на Захід дістався заклик Української громадської групи сприяння Гельсінкським угодам у Польщі. Це звернення писане в квітні ц. р., а його невідомі автори заявляють свою солідарність з аналогічною українською групою в Україні, що, як відомо, утворилася в Києві 6 листопада 1976. Звернення вказує на долю української меншости в польській республіці, на заборону українцям у Польщі зберігати свою національну самобутність, та закликає українців на Заході підтримати справедливу боротьбу українського народу в СРСР та в інших країнах радянського блоку і стати спільним фронтом на оборону прав гарантованих Гельсінкськими угодами.

■

Як подала інформаційна служба АБН (Антибольшевицький Блок Народів), представники цієї організації, а саме Галя Климук і П. Столяр, провели в червні ц. р. розмови з делегатами Београдської конференції, на якій розглядалися питання Гельсінкських угод у справі людських прав, а також розповсюджували інформаційні матеріали про порушення тих прав та про національне переслідування на Україні.

В Лігайтоні, штат Пенсильванія, на оселі Організації державного відродження України (ОДВУ) відкрито 3 липня пам'ятник Олегові Ольжичеві, українському поетові, вченому та націоналістові-революціонерові, який 1944 року згинув мученицькою смертю в німецькому концентраційному таборі в Саксенгавзені. Пам'ятник-погруддя Ольжича виконав скульптор Михайло Черешньовський. Акту посвячення пам'ятника доконали ієрархи української православної і католицької церков, а головну промову про Ольжича виголосив Олег Штуль, голова Проводу Українських Націоналістів.

У Міннеаполісі, штат Міннесота, проходив від 1 до 4 липня 32-ий з'їзд Об'єднання українських євангельсько-баптистських церков у США. Раду Об'єднання очолив пастор Володимир Домашовець. З'їзд прийняв резолюції, в яких засудив переслідування українських церков різних віроісповідань на українських землях.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Олександр Смотрич*: 3 нових віршів.
6 *Левко Лук'яненко*: Рік свободи.
44 *Алексіс Ранніт*: Яків Гніздовський — український графік.
55 *Богдан Бойчук*: Це небезпечний шлях.
62 *Стенлі Кюніц*: Із збірки "Вінок цей, безпека".

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 70 *Ю. Ш.*: Пороги і запоріжжя.
93 *Мирослав Прокоп*: З позицій консолідації імперії, наступу й страху.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 106 Є. Снегірьов зрікається громадянства, закликає Картера не поступатися Брежневу.
114 Колишній головний прокурор США Ремзі Кларк веде правну оборону М. Руденка та О. Тихого.
120 Протест естонського політичного в'язня.
121 З міжнародної преси.
125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasyluk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- Британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich c/o Oiring Shimshon 692/7 Askelon,
<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025 G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschlikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік

одно число: річно:

Австралія	2.—	20.— дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	50.—	500.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуела	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф.
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швайцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу легунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для впад: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

ДО ПЕРСПЕКТИВ НАШОЇ ПОЛІТИКИ

Мюнхен, 1977. 192 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. На тлі широкої аналізи політичних і соціальних процесів на Україні, зокрема русифікаційної політики Москви — від царських часів до теперішнього руху опору в УРСР — автор говорить про вигляди на майбутнє нашого народу в площині власнопідметности, про методи боротьби народу й про завдання української еміграції на тлі досвіду й дій інших еміграцій.

У своїй аналізі автор багато покликається на історичні документи, праці відомих політиків, істориків і соціологів та на статистичні дані.

Анатоль Камінський — автор таких праць: *На новому етапі* (1965), *За сучасну концепцію української революції* (1970), *Динаміка визвольної боротьби* (1973), *Між двома революціями* (1974). Ціна: 6.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA